ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

EBERHARD KARLS UNIVERSITÄT TÜBINGEN

Дмитро ЯГУНОВ

ПЕНІТЕНЦІАРНА ПОЛІТИКА ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ:

між пенологічним песимізмом та реабілітаційною парадигмою

МОНОГРАФІЯ

Видання друге, перероблене та доповнене

Тюбінген – Одеса
Фенікс
2025

УДК 343.8:316.34
Я31

Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 20 від 2 травня 2025 року)

Рецензенти:

Коч Світлана Вадимівна, завідувачка кафедри політології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, доктор політичних наук, професор;

Польовий Микола Анатолійович, професор кафедри політології та державного управління Донецького національного університету імені Василя Стуса, доктор політичних наук, професор.

Ягунов Дмитро
Я31 Пенітенціарна політика як складова соціального контролю: між пенологічним песимізмом та реабілітаційною парадигмою : монографія / Дмитро Ягунов. – Вид. 2-ге, перероб. та доп. – Тюбінген; Одеса : Фенікс, 2025. – 1016 с.

ISBN 978-617-8430-55-9

У монографії проаналізовано проблематику соціального контролю у XXI столітті крізь призму пенітенціарної політики сучасних держав та приватних наднаціональних акторів. Досліджено трансформацію модуляцій соціального контролю упродовж останніх століть та проблему свободи у суспільстві XXI століття. Дослідження адресоване політичним діячам, науковцям, викладачам, студентам, фахівцям-практикам та міжнародним експертам у сфері кримінології, кримінально-виконавчого права та соціології, публічної політики та державного управління пенітенціарною системою.

УДК 343.8:316.34

ISBN 978-617-8430-55-9

© Ягунов Д.В., 2025
© ПП «Фенікс», 2025

ЗМІСТ

ПРО ЛЮДЕЙ, ЯКІ НАДИХАЛИ 5

ABOUT THE PEOPLE WHO INSPIRED 7

ÜBER DIE MENSCHEN, DIE MICH INSPIRIERTEN 9

ПЕРЕДМОВА 11

ВСТУП. 13

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЯК ПОЛІТИКИ

1.1. Соціальний контроль як політика 17
1.2. Концепція тотальних інституцій 127
1.3. Дуалізм сучасної політики соціального контролю 162
1.4. Трансформація модуляцій соціального контролю 171
1.5. Консеквенціалістські та ретрибутивістські теорії у контексті дослідження пенальності Постмодерну. 190
1.6. Загальна превенція як складова соціального контролю . 201
1.7. Криза реабілітаційного ідеалу та її наслідки для формування політики соціального контролю 261
1.8. Пенологічний песимізм як сутнісна ознака політики соціального контролю XXI століття 298
1.9. Деякі висновки до першого розділу 307

Розділ 2. ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПЕНІТЕНЦІАРНУ ПОЛІТИКУ

2.1. Категорія свободи в контексті політики соціального контролю 309
2.2. Позитивізм у політиці соціального контролю 324
2.3. Паноптична архітектура і пенальні практики суспільства Постмодерну 385
2.3. Динаміка показників пенітенціарної політики у XXI столітті. 393
2.5. Особливості пенітенціарної політики мусульманських країн 419

2.6. Пенітенціарна політика країн Південної Америки, Центральної Америки та Карибського басейну 493
2.7. Політика пробації: трансформація та сучасні виклики . . 553
2.8. Електронний моніторинг у політиці соціального контролю 611
2.9. «Приватне» і «публічне» у національній пенітенціарній політиці 641
2.10. Десуверенізація та наднаціоналізація пенітенціарної політики у XXI столітті 692
2.11. Деякі висновки до другого розділу 715

Розділ 3. СИМУЛЯКР ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ПЕНІТЕНЦІАРНИМИ СИСТЕМАМИ ТА НЕФОРМАЛЬНІ В'ЯЗНИЧНІ ІЄРАРХІЇ
3.1. Феномен неформальних в'язничних ієрархій та симулякр в'язничної субкультури у сучасних відносинах влади . . . 717
3.2. Легітимізована протизаконність в'язничних та вуличних банд. 780
3.3. Походження, субкультура, ідеологія та ієрархія білих супремасистських в'язничних банд у США 785
3.4. Афроамериканські банди у США: історія, трансформація, субкультура, ієрархія, судова практика та політичний дискурс 811
3.5. Латиноамериканські вуличні та в'язничні банди у США: субкультура, ієрархії та політичний дискурс . . . 879

Розділ 4. КАТУВАННЯ У ВІДНОСИНАХ ВЛАДИ: ПОЛІТИКА І КОНТРПОЛІТИКА
4.1. *Homo disciplinatus* як об'єкт політики соціального контролю (до питання про симулякризацію національної політики запобігання катуванням) 911
4.2. Девіантність держави в контексті політики запобігання катуванням 927

ВИСНОВКИ. 944

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 959

ПЕРЕДМОВА

Присвячується
моїм шановним батькам

У цьому виданні, беручи до уваги більш ніж суттєвий обсяг дослідження, я вирішив не бути занадто оригінальним.

Базовою ідеєю цього видання я вирішив залишити, як і в монографіях 2011 та 2020 років, думку Ульріха Бека про те, що сьогодні навіть теоретичні передумови «соціальної держави» та «соціального забезпечення» плавляться під пекучим сонцем глобалізації та відливаються у форми, які *уможливлюють політичний вплив* у відповідних сферах соціальних відносин. Те, що видає себе за універсалізм західного Просвітництва і прав людини, є нічим іншим, як *голосом* «*мертвих, старих білих чоловіків*», які ущемляють права меншин, підносячи до абсолюту свою партійну «метарозповідь»[4].

Проблема полягає у тому, що у 2025 році «*старі білі чоловіки*» перестали бути «*мертвими*», ще більше загострившиактуальність дослідження пенітенціарних систем та пенітенціарної політики у XXI столітті в силу радикалізації поглядів на цілі кримінального покарання, поширення застосування ув'язнення, зниження рівня толерантності до катувань та інших форм неналежного поводження (іноді до нульового рівня), знецінення реабілітаційної складової у діяльності багатьох в'язниць та системної протизаконності пенітенціарних систем у вигляді неформальних в'язничних ієрархій, глибоко інкорпорованої до сучасних пенітенціарних систем. Реабілітаційні обрії, ідеали та мрії Філадельфії та Оберну остаточно загубилися у Царстві Аїда консервативної класичної пенітенціарної думки, поступившись місцем новому символу епохи – сальвадорській мегав'язниці *CECOT*.

Говорячи про науковий аналіз будь-якої пенітенціарної проблематики, потрібно зазначити, що у XXI столітті класична юридична наука вичерпала себе у своєму намаганні ідентифікувати проблеми застосування каральних практик, так само як і проблеми пенітенціарної системи, не кажучи вже про шляхи та методи вирішення таких проблем. Головними причинами такого пенологічного «вичерпання» були та залишаються консерватизм юридич-

---

[4] Бек, У. (2001). Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. Москва. С.21.

ної науки та її перманентна самоізоляція від глобалізаційних тенденцій та впливів.

Пенітенціарна наука та практика зробили все, що від них залежало, щоб продемонструвати свою *стверджувану* аполітичність, кристальність і непорочність свого «кримінально-виконавчого» елементу, створюючи мертві схоластичні конструкції навколо «виконання покарань», «виправлення» та «ресоціалізації». Намагаючись надати собі «науковість», пенітенціарна наука та практика не помічали, що, чим більше вони намагаються бути «науковими», тим більше вони стають *політизованими*. Традиційний (формально-юридичний) підхід до дослідження пенітенціарних систем як ізольованих національних *пенологічних акваріумів*, що перебувають осторонь глобалізаційних процесів, зазнав краху.

Ми можемо спостерігати дедалі більше випаровування віри у традиційне кримінальне правосуддя з його класичними «цілями», яке не здатне адаптуватися до умов сучасного світу та відповідати його об'єктивним умовам. Необхідно зробити крок, спрямований на модернізацію кримінального права та пенітенціарної науки. Питання полягає, які саме нові концепції та ідеї можуть їх врятувати.

Саме такий крок я намагався зробити у цій монографії.

Принаймні я намагався оцінити сучасні уявлення про злочин, цілі покарання, практики виконання покарань та методи поводження з девіантами максимально реалістично.

Квітень 2025 року

Дмитро Ягунов

ВСТУП

Ця книга є продовженням дослідження проблематики соціального контролю у XXI столітті, у центрі якого перебуває запроваджена нами категорія *панoптично-карцерної держави*, функції якої зводяться до максимального соціального контролю та забезпечуються різновекторними політиками, серед яких – пенітенціарна[5].

Початок 1970-х років поставив на порядку денному вельми важливу проблему, яка зумовила проведення цього мультидисциплінарного дослідження: саме з початку 1970-х років поняття девіантності та злочинності остаточно перестали бути предметом кримінальної юстиції. Натомість зазначені категорії стали монопольною сферою *політики*: «девіанти», «злочинці», «небезпечні особи», «злочини», «покарання», «кримінальна юстиція» та інші супутні категорії стали предметом виключно *політичного дискурсу*.

Традиційна кримінальна юстиція західних та західноорієнтованих держав, заснована на задекларованих демократичних ідеях, які у світлі міжнародних стандартів набули характеру вельми дискусійних абсолютів та аксіом, виявилася неготовою як до нових обсягів та форм традиційної злочинності, так і до девіантів нової формації (небезпечних, кар'єрних та звичних злочинців, статевих і насильницьких «хижаків», терористів, мігрантів, страйкарів, хуліганів, вандалів, футбольних фанатів, байкерів, споживачів напівлегальних речовин, провайдерів і споживачів напівлегальних секс-послуг та азартних ігор тощо), що надало великого імпульсу новим політичним поглядам на цілі та методи поводження з девіантами та злочинцями, які у багатьох сферах набули радикальних форм.

З іншого боку, «новими» окремі з цих методів назвати складно, адже саме наприкінці XX – початку XXI ст.ст. все частіше довелося звертатися до неприховано позитивістських ідей, сформованих ще наприкінці XIX століття, незважаючи на очевидну незручність та іноді навіть «аморальність» таких методів (як приклад можна згадати дедалі більше повернення до концепції небезпечного, кар'єрного або природженого злочинця).

Зміна дискурсу пенальності наприкінці XX століття відображає домінування *неопозитивістської ідеології* щодо девіантної поведінки та методів забезпечення соціального порядку. Так, вже декілька десятків років західне

---

[5] Ягунов, Д. (2021). Пенітенціарна політика як складова соціального контролю : автореф. дис. … д-ра політ. наук: 23.00.02 / Ягунов Дмитро Вікторович ; ДоННУ імені Василя Стуса. Вінниця. 44 с.

суспільство не турбується *конкретним девіантом* (навіть якщо гасла про «індивідуалізацію» та «повернення злочинця до суспільства» подаються як пріоритетні). Натомість пріоритетом стала оновлена концепція захисту (убезпечення) суспільства.

Крім того, «юстиція» зазнала масового відтоку «*справедливості*», яка була замінена на менеджеріалістські показники *економічно обґрунтованого убезпечення суспільства*, внаслідок чого «юстиція» обрала радикально правий напрямок і, як наслідок, поступилася місцем «*соціальному контролю*», а з кінця 1990-х років – «*соціально-технологічному контролю*», що водночас не виключало популістську старанність в «обгортанні» такої ідеології гаслами демократичних цінностей і прав людини.

Одночасно у площині теоретичного осмислення «нормалізації девіантності» у другій половині XX століття відбулася непомітна, але водночас важлива революція, яка поставила під аргументований сумнів всю історію соціального контролю західного суспільства, піддавши докорінній ревізії усталені ідеї щодо передумов та причин виникнення традиційних інститутів соціального контролю (у першу чергу – поліції, в'язниць та пробації).

Крім того, у XXI столітті соціальний контроль над девіантами нової формації почав міцно асоціюватися з поняттями «криза» та «подолання кризи», внаслідок чого на відміну від традиційної класичної моделі кримінальної юстиції з терезами Феміди настало домінування *crisis oriented model* соціального контролю, заснованої на менеджеріалістських засадах, що додатково засвідчило перехід кримінальної юстиції зі сфери юриспруденції до царини політики, економіки та менеджменту.

На додаток перехід соціального контролю від юридичного до політичного дискурсу супроводжувався рядом субполітичних проєктів, які остаточно переключили «боротьбу зі злочинністю» та «повернення злочинців до суспільства» до політичної сфери («убезпечення суспільства», «оцінка ризиків», «менеджмент ризиків», «відповідальність місцевих громад», «медіація», «ресторативна юстиція», «відновне правосуддя» тощо). Як наголошує Ульріх Бек, адміністративно-правові засоби реалізації сучасних соціальних програм насправді пов'язані з категоріями нормалізації та нагляду[6].

Отже, в умовах сучасного дискурсу говорити про соціальний контроль поза межами політики не уявляється можливим. Краще сказати, соціальний контроль – це власне й виключно є політика, причому особливої політизованості цьому дискурсу надає той факт, що все, що пов'язане з

---

[6] Бек, У. (2000). Общество риска. На пути к другому модерну. Москва: Прогресс-Традиция. 384 с.

виконанням кримінальних покарань та функціонуванням пенітенціарних установ, є сферою політичних ігор, домовленостей та проєктів, які перебувають на великій дистанції від класичної школи кримінального права і традиційної юридичної науки з її формально-юридичними пенологічними «акваріумами».

Викладене вище обумовлює нагальну потребу у поглибленні критичного аналізу пенітенціарної політики як складової соціального контролю у рамках мільтидисциплінарного підходу з основною компонентою, що формується політичною наукою та, як наслідок, у використанні більш широкої категорії *пенальності*, до якої входить широкий комплекс елементів (система покарань, організація влади, мораль, дискурси, статистика, репрезентація тощо).

Говорячи про трансформацію соціального контролю, кримінальної та пенітенціарної політики сучасних національних держав під впливом глобалізаційних процесів у XXI столітті, необхідно наголосити, що *national state* є одним з найбільш постраждалих від глобалізації. Відтак, в'язниця як політичний інститут та публічна агенція також не може стояти осторонь глобалізаційних процесів і не відчувати впливів глобалізації.

Тенденції, що характеризують системи кримінальної юстиції значної більшості сучасних країн (зростання в'язничного населення, перетворення пробації, медіації та відновного правосуддя на допоміжні приховані атрибути ув'язнення, подальша абстрактизація загальнопревентивної парадигми, колапс реабілітаційного ідеалу та, як наслідок, докорінний перегляд традиційних цілей соціального контролю, домінування позитивістських засад у розробці та реалізації пенальної політики, дедалі більші обсяги приватизації пенітенціарних систем, переосмислення сутності та збільшення обсягів в'язничної праці) примушують під іншим кутом дивитися на сутність соціального контролю та його цілі, систему соціально-контрольних заходів до девіантів та злочинців, а також на основоположні засади функціонування національних систем кримінальної юстиції.

Беручи до уваги зазначене вище, можна впевнено сказати, що пенітенціарна політика також не може не змінюватися, враховуючи трансформацію сутності національної держави як такої.

Зазначена ідея є основою продовження нашого дослідження та формування відповідних висновків, адже ми здійснюємо спробу подивитися на сутність сучасних пенітенціарних систем та засади формування пенітенціарної політики крізь призму глобалізаційного розвитку та його наслідків.

Розділ 4
КАТУВАННЯ У ВІДНОСИНАХ ВЛАДИ: ПОЛІТИКА І КОНТРПОЛІТИКА

4.1. *Homo disciplinatus* як об'єкт політики соціального контролю (до питання про симулякризацію національної політики запобігання катуванням)

Проблема, що аналізується у цьому розділі монографії, пов'язана з феноменом та відповідними соціальними практиками катувань та інших форм неналежного поводження, а також з політичними передумовами поширення зазначених соціальних практик у XXI столітті у більшості сучасних держав.

Основоположна авторська теза полягає в тому, що у XXI столітті катування та інші форми неналежного поводження стали категорією не скільки юридичної, стільки *політичної науки*, сформувавши важливу частину сучасного політичного дискурсу *відносин влади*, ігнорувати який не уявляється можливим.

Ідентифікована нами проблема полягає у тому, що катування, формально заборонені універсальними та регіональними стандартами прав людини та законодавством сучасних держав, у XXI столітті стали важливим прихованим інструментом політики соціального контролю, що формується поза формальними нормативно-правовими рамками та, що є більш важливим, нерідко безсуб'єктно (хоча в окремих випадках катування і неналежне поводження можуть набувати *правового оформлення* та *суб'єктних ознак*).

Через зазначене вище саме політична наука має значно більший потенціал щодо глибшого дослідження феномену катування і нелюдського поводження, а також передумов та причин поширення цього феномену та відповідних соціальних практик у XXI столітті[2184].

Спрощений (формально-юридичний) підхід до феномену катування і нелюдського поводження, які, як на переконання окремих вітчизняних ав-

[2184] Ягунов, Д. (2020). «Malleus Maleficarum» of modern society: preconditions and prevalence of torture in XXI century and the policy of combating torture. Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Політичні науки. 5. С.58-97; Ягунов, Д. (2021). Катування як елемент соціального контролю у XXI столітті (політичні та правові аспекти). Політичне життя. 1. С.66-83.

торів, теоретично мають зникати (або принаймні зменшуватися) в процесі глобального розвитку через дію міжнародного права, гуманізацію кримінального законодавства, зменшення кількості в'язничного населення тощо, приховує значну небезпеку.

На початку вважаємо за доцільне навести приклад, який наочно ілюструє проблематику дослідження та демонструє ступінь актуальності питань, що порушуються нами.

У лютому 2023 року світ дізнався про плани влади Сальвадору та відповідні дії з їх реалізації щодо розміщення у новозбудованій в'язниці *CECOT* понад 40 тис. ув'язнених, взятих під варту в цій країні в рамках надзвичайного стану після сплеску вбивств та інших насильницьких злочинів.

В Сальвадорі, починаючи з 1990-х років, вуличні та в'язничні банди почали набирати силу і вплив, коли їх членів почали депортувати зі Сполучених Штатів Америки після завершення громадянської війни в Сальвадорі. Двома найбільшими вуличними бандами були й залишаються *Mara Salvatrucha (MS-13)* та *the 18th Street Gang (Barrio 18)*. Іншими, менш впливовими бандами є *La Maquina, Mao Mao* та *Mirada Loca*. У 2020 році у Сальвадорі налічувалося приблизно 60 тис. «повноправних» членів банд і 400 тис. осіб, які у той чи інший спосіб були залучені до діяльності банд[2185].

З 25 по 27 березня 2022 року сальвадорські банди вбили 87 осіб, 62 з яких були вбиті лише 26 березня 2022 року, що стало найбільш смертоносним днем в історії Сальвадору після закінчення громадянської війни в 1992 році[2186].

У відповідь на насильство Законодавча Асамблея Сальвадору оголосила надзвичайний стан, який призупинив дію деяких конституційних прав і полегшив силам безпеки країни проведення масових арештів підозрюваних членів банд. Упродовж наступних семи місяців було заарештовано близько 55 тис. підозрюваних членів банд[2187]. Через велику кількість арештів Президент Сальвадору оголосив про будівництво нової в'язниці, розрахованої на 40 тис. ув'язнених. На момент відкриття *CECOT* у січні 2023 року уряд Сальвадору заарештував понад 62 тис. підозрюваних членів банд[2188].

[2185] International Crisis Group (2020). Miracle or Mirage?: Gangs and Plunging Violence in El Salvador (Report). Vol. 81. Brussels, 8 July 2020.

[2186] Abrego, J., Osuna, S. (2023). The State of Exception: Gangs as a Neoliberal Scapegoat in El Salvador. *Brown Journal of World Affairs*. 29 (1). P.59-73.

[2187] Abrego, J., Osuna, S. (2023). The State of Exception: Gangs as a Neoliberal Scapegoat in El Salvador. *Brown Journal of World Affairs*. 29 (1). P.59-73.

[2188] Renteria, N., Kinosian, S. (2003). El Salvador Opens 40,000-Person Prison as Arrests Soar in Gang Crackdown. *Reuters. San Salvador, El Salvador*. February 1, 2023.

Як наслідок, нова мегав'язниця – *Terrorism Confinement Center (CECOT)* – стала найбільшою в'язницею в Латинській Америці та однією з найбільших у світі за кількістю ув'язнених. Водночас *CECOT* став – і це є надзвичайно важливим – *символом* нової пенітенціарної політики не лише Сальвадору, але й багатьох інших сучасних країн.

Мегав'язниця *CECOT* складається з восьми корпусів. Кожен корпус має 32 камери площею близько 100 кв.м. Територія займає 23 гектари, і додатково уряд Сальвадору здійснює нагляд за прилеглими 140 гектарами навколо в'язниці. В'язниця оточена 19 охоронними вишками, двома рядами стін заввишки 9 метрів і завтовшки 60 сантиметрів, покритих колючим дротом, двома рядами електрифікованих парканів і гравійною підлогою, призначеною для того, щоб було чутно будь-які кроки. Станом на 11 червня 2024 року в *CECOT* перебувало 14532 ув'язнених.

Фотографії, поширені усіма світовими засобами масової інформації, продемонстрували першу велику групу ув'язнених – татуйованих, босих та одягнутих лише у білі однакові шорти. Ув'язнених залишали сидіти на підлозі, заклавши руки за голови, де їх розміщували щільно один до одного, лицем до потилиці, перш ніж їх заводити до камер.

Із самого початку політика влади полягала у тому, щоб розміщувати представників різних вуличних та в'язничних банд, які на волі є смертельними ворогами, в одній й тій саме камері, створюючи новий механізм колективного «самовиховання» через примушення смертельних ворогів толерувати один одного на вкрай обмеженому просторі.

В середньому на одного ув'язненого припадає 0,6 кв.м. Ув'язненим дозволяється виходити за межі камери лише на 30 хвилин для фізичних вправ, вивчення Біблії, онлайн-слухань у суді в межах в'язниці або для поміщення до одиночної камери[2189]. Ув'язненим не дозволено навчатися, відпочивати в окремих відведених для цього приміщеннях, мати побачення і телефонні дзвінки. Їхня їжа складається з рису, бобів, яєць і макаронів, але посуд не видається, оскільки він може використовуватися як зброя.

Уряд Сальвадору не планує звільняти жодного ув'язненого з *CECOT*, а Міністр юстиції та громадської безпеки заявив, що ув'язнені в *CECOT* ніколи не повернуться до своїх громад[2190]. Міністр також виключив програми реабілітації для ув'язнених *CECOT*[2191].

[2189] Rios, M. (2025). What we know about the El Salvador 'mega prison' where Trump is sending alleged Venezuelan gang members. *CNN*. March 17, 2025

[2190] Alemán, M., Garcia, R. (2025). What to Know About El Salvador's Mega-Prison After Trump Sent Hundreds of Immigrants There. *Associated Press. San Salvador, El Salvador*. March 16, 2025.

[2191] Culver, D., Alvarado, A., Contreras, E. (2024). Exclusive: Locking Eyes with Mass Murderers in El Salvador. *CNN (in Spanish). Tecoluca, El Salvador*. November 13, 2024.

1 червня 2023 року Президент Сальвадору Наїб Букеле оголосив, що побудує в'язницю, подібну до *CECOT*, також і для «білих комірців» в рамках «війни з корупцією»[2192]. Букеле заявив, що в'язниця буде називатися Центр ув'язнення корупціонерів *(CECOC)*[2193].

Політики по всій Латинській Америці в таких країнах, як Чилі, Колумбія, Коста-Ріка, Гватемала, Гондурас, Еквадор і Перу, впровадили або закликали до політики убезпечення суспільства, подібної до тієї, яку вже запровадив Сальвадор[2194]. Перед президентськими виборами в Гватемалі 2023 року один з кандидатів на виборах заявила, що побудує дві мегав'язниці, щоб «покінчити з лихом убивств, пограбувань і здирництва у нашій країні», тоді як інший кандидат пообіцяла створити щонайменше три нові аналогічні в'язниці[2195]. У січні 2024 року Президент Еквадору оголосив, що побудує дві в'язниці на 12 тис. ув'язнених кожна, і що вони будуть побудовані за зразком *CECOT*[2196]. У червні 2024 року Президент Гондурасу оголосила, що побудує в'язницю, здатну утримувати 20 тис. ув'язнених, за зразком *CECOT*. У квітні 2025 року Міністр юстиції Коста-Рики відвідав *CECOT*, де заявив журналістам, що Коста-Рика «імпортує весь передовий досвід і подивиться, як ми можемо довести його до успішного втілення у нашій правовій системі»[2197].

Будь-яка особа, яка має хоча б поверхове уявлення про пенітенціарні установи та права людини у пенітенціарній системі, порушить питання: як можна на початку XXI століття утримувати людей в таких умовах, причому утримувати на фоні численних оонівських та регіональних стандартів з прав людини та глобального цивілізаційного розвитку?

Після цього, як і раніше, для цілей цього дослідження ми наголошуємо: *стереотип*, що у XXI столітті завдяки «гуманізації соціальних відносин» катувань начебто стало менше, є надзвичайно небезпечним для цілей самої політики запобігання катуванням, включаючи її віктимологічні аспекти.

2192 Parra, J. (2023). Bukele Anuncia la Construcción de Una Cárcel Únicamente para los Corruptos. *Alerta Mundial (in Spanish)*. November 29, 2023.

2193 Alfaro, X. (2023). Bukele Anuncia Construcción de CECOC: Centro de Reclusión para Corruptos. *El Diario de Hoy (in Spanish)*. November 28, 2023.

2194 Linthicum, K. (2023). Inside the Growing Cult of El Salvador's Nayib Bukele, Latin America's Political Star. *Los Angeles Times. Mexico City, Mexico*. July 25, 2023.

2195 The Tico Times (2025). Costa Rica Eyes El Salvador's Mega-Prison Model as Violence Escalates. *The Tico Times*. April 5, 2025.

2196 Rogers, D. (2024). Ecuador starts building prison for 'narco terrorists'. *Global Construction Review*. June 24, 2024.

2197 El Salvador News (2025). Costa Rican Security Officials Tour the CECOT to Learn from El Salvador's Security Model. *El Salvador News*. April 5, 2025.

Тому ми відстоюємо сформовану нами тезу, що у XXI столітті продовжує мати місце тенденція розширення застосування катування та неналежного поводження як у відкритих, так і завуальованих формах, що реалізується здебільшого у рамках позанормативної безсуб'єктної політики для цілей максимального поширення соціального контролю, надаючи якісно нове значення відносинам влади.

Застосування катування та нелюдського поводження до «*небезпечних девіантів*», «*злочинців*», «*терористів*», «*хижаків*» та інших типів *«небезпечних осіб»* стало поширеною практикою навіть у західних та інших демократичних країнах, не зважаючи на те, що розгалужена та апробована система формально-правових гарантій та запобіжників, створена у другій половині XX століття та розвинута на початку XXI століття, допомогла зробити практики катувань та нелюдського поводження максимально рідким явищем, наскільки це можливо (особливо на європейському регіональному рівні – завдяки Раді Європи, Європейському комітету з питань запобігання катуванням (ЄКЗК) та Європейському суду з прав людини (ЄСПЛ).

Таким чином, незважаючи на формальне перебування катування і нелюдського поводження поза національним законом та стандартами прав людини, катування і нелюдське поводження сьогодні існують саме як *інструмент політики соціального контролю* та широко використовується як *соціальна практика*, дослідження якої потребує не вузького юридичного аналізу поняття катування як формальної дефініції. Дослідження цього феномену (явища) та відповідних соціальних практик має здійснюватися крізь призму політичної науки з метою віднайти відповідь на питання: які фактори сприяють поширенню практик катування та нелюдського поводження майже у всіх сучасних державах на фоні задекларованої універсальності концепції прав людини та реалізації задекларованої *публічної політики запобігання катуванням* на глобальному, регіональному та національному рівнях?

Ця *неформальна* політика має категорично негативну конотацію, що не виключає існування такої політики як об'єктивної складової сучасних відносин влади навіть за відсутності формально задекларованих суб'єктів такої політики.

У більш ранніх наших дослідженнях феномену катування та нелюдського поводження у XXI столітті ми наголошували на трьох факторах, що вплинули на зникнення формалізованих (процесуальних) катувань як засобу доказування у кримінальному процесі та виду кримінального та дисциплінарного покарання у відносинах влади наприкінці XVIII – початку

XIX ст. ст., а головне – як легітимізованої суб'єктної політики: 1) класично-філантропічний; 2) прагматичний; 3) дисциплінарний[2198].

Визнаючи кумулятивний ефект усіх трьох зазначених вище факторів, ми вважаємо за потрібне досліджувати соціальні практики катувань переважно в якості інструменту безсуб'єктної політики в контексті впливу саме *дисциплінарного фактору*, що обумовив відхід політики катувань від її суб'єктної форми (що демонструє право на використання сили) та «розчинив» катування усередині дисциплінарно-карцерних механізмів здійснення влади.

Саме цей підхід, який сформулювали Руше, Кіркхаймер та Фуко, пояснює «зовнішнє» зникнення катувань тим, що для цілей соціального контролю в умовах капіталізму, що народжувався та набирав обертів, методи паноптичного дисциплінування суспільства та розкидування соціально-контрольних мереж були набагато кращими та економічно більш вигідними, аніж жорсткі формалізовані публічні процедури, спрямовані проти тіла, яке в часи Середньовіччя нерідко було єдиною власністю людини. Якщо у часи Середньовіччя саме публічні катування та тілесні покарання символізували та демонстрували необмежену владу суверена або феодала, то з кінця XVIII століття численні методи соціального контроля та нагляду паноптичної природи відносно швидко витіснили жорстокі тілесні каральні практики. Все це знаменувало остаточне завершення епохи панування першої модуляції соціально-контрольних практик – *модуляції бінарної законності*. Водночас саме цей період відповідав початку другої модуляції – *модуляції дисципліни*.

Фуко ґрунтовно пояснює причини переходу від «законності» до «дисципліни» через те, що влада, для якої суверенітет був *модальністю*, виявилася недостатньою для управління економікою і політичними процесами в суспільстві, що переживало демографічний вибух та індустріалізацію. Аналогічним чином функціональність пояснює виникнення *начебто* «виправної» в'язниці як виду та місця покарання: застосовування катувань припинилося не тому, що це перестало вважатися гуманним, а лише тому, що це стало економічно невигідно: «*Homo penalis*, тобто людина, яка карається законом і яка може бути покараною законом, цей *Homo penalis* [насправді] … є *Homo economicus*»[2199]. Водночас, це не означає, що катування зникли: вони лише

2198 Ягунов, Д. (2020). «Malleus Maleficarum» of modern society: preconditions and prevalence of torture in XXI century and the policy of combating torture. Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Політичні науки. 5. С.58-97; Ягунов, Д. (2021). Катування як елемент соціального контролю у XXI столітті (політичні та правові аспекти). Політичне життя. 1. С. 66-83.

2199 Фуко, М. (2010). Рождение биополитики. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978-1979 учебном году. СПб.: Наука. 448 с. С.312.

«відійшли у тінь», зберігши неформальний статус та значення важливого допоміжного засобу соціального контролю.

Взявши за основу наукові погляди Фуко, можна зазначити, що у XXI столітті формально задекларований *Homo penalis* насправді стає не тільки *Homo economicus*, проте й *Homo disciplinatus*, де численні форми катування та нелюдського поводження використовуються агентами держави та приватними акторами (за ліцензією від держави) як відкриті, так і завуальовані інструменти соціального контролю над широкими верствами населення, які мають постійно перебувати у сфері дії паноптичних дисциплінарних механізмів.

Досліджуючи трансформацію модуляцій покарання *(законність – дисципліна – безпека),* Фуко робить важливий наголос: процес переходу від середньовічної кримінально-правової тілесної корпоральності до сучасної модуляції покарання «занадто поспішно і категорично пояснили процесом «гуманізації», відмахнувшись тим самим від необхідності подальшого аналізу.

Так само, ми вважаємо, традиційний кримінально-правовий та кримінологічний аналіз сучасних національних систем кримінальної юстиції виключно у категоріях більшої гуманізованості, результативності та прогресивності створює негативні наслідки для політики запобігання катуванням та процедур розслідування випадків катувань, адже в основі такої превентивної діяльності перебувають *міф гуманізації* та заздалегідь задекларована державою неспроможність держави ефективно запобігати катуванням, що приховує справжні причини катування та нелюдського поводження як політичного феномену.

Формально-правовий підхід, який ми згадали вище, з його ключовою категорією «*гуманізації*» не може пояснити ще більше поширення катувань та нелюдського поводження у XXI столітті. Тим не менш, феномен катування – це об'єктивна реальність, яку не можна ігнорувати в процесі політичного аналізу сучасних відносин влади. Відтак, беручи до уваги поширеність феномену катування у майже усіх країнах світу, а головне – *політичний запит* на застосування нелюдського поводження на рівні національної держави, можна постулювати наявність *безсуб'єктної політики катувань*, у рамках формування якої соціальні практики катування розглядається якщо не інструмент, то принаймні передбачуваний побічний результат (хоча ми схильні до категорії «інструменту»).

Існує усталений погляд соціологів та кримінологів на проблематику злочинності, що злочинність – це нормальне явище для будь-якого суспільства, проте – наголосимо – у певних обсягах та проявах. Завелика концентрація злочинності є ознакою аномії.

Так само наявність певної кількості випадків катувань і жорсткого поводження є нормальним явищем для суспільства, проте у надзвичайно малих проявах. Завелика концентрація катувань і нелюдського поводження в суспільстві – це ознака не лише аномії, проте й того, що вказані практики стали ще більш *вигідними державі* – як з точки зору економіки, так із точки зору поширення в суспільстві паноптичної дисципліни.

Катування і нелюдське поводження наразі широко використовується у відносинах влади різними політичними акторами, де у політичному обігу перебуває гнучка та, відповідно, небезпечна з огляду на стандарти прав людини формула заборони катувань – *absolute in principle but relative in application*. Причому, для американського політичного поля запроваджено категорично неприйнятний для європейської політики висновок, що регулювання застосування катувань краще, аніж заборона[2200].

Проте навіть, на перший погляд, нейтральні або навіть просоціальні політичні ініціативи, стратегії та проєкти суспільства XXI століття опосередковано зумовлюють використання катувань і нелюдського поводження через *ланцюгові реакції*, які головним чином пов'язані з хвильовими кампаніями «боротьби зі злочинністю», спрямованими на підвищення рівня розкриття злочинів (чим здебільшого характеризуються пострадянські країни) або «убезпечення суспільства», а також зі згаданим вище збільшенням видів, типів та класів девіантів у сучасних суспільствах внаслідок *moral panic* перед «загрозами злочинності».

Надаючи авторське обґрунтування поширення феномена катувань та нелюдського поводження у XXI столітті, розвиваючи модулярну концепцію Фуко та концепцію «пунітивного міста» Коена, ми продовжуємо формувати власну концепцію переходу сучасних суспільств до четвертої модуляції соціально-контрольних та каральних практик – постсучасної *модуляції паноптичного менеджменту ризиків*[2201].

На нашу думку, саме «*убезпечення суспільства*» є ключовою тезою, яка пояснює поширення феномену катувань та нелюдського поводження у XXI столітті на фоні задекларованої формальної нульової толерантності до таких соціальних практик.

Тому, наслідуючи підхід Фуко і Коена до «*поширення дисципліни*», «*розкидування мереж*» та «*управління злочинністю*», а також підхід Гідденса щодо «*островів безпеки*» у сучасних суспільствах, наголошуючи, що катування не зникли

[2200] Bagaric, M., Clarke, J. (2005). Not Enough Official Torture in the World? The Circumstances in Which Torture Is Morally Justifiable. *University of San Francisco Law Review*. Spring 2005. P.581-616.

[2201] Ягунов, Д. (2020). Пенітенціарна політика як складова соціального контролю. Одеса: Фенікс. 674 с. С.146.

як соціальне явище навіть у другій половині XX століття, як це стверджується у рамках класично-формального підходу, ми постулюємо, що катування і нелюдське подовження покарання з боку агентів держави та представників політичних еліт були й залишаються сферою *особливого управління,* що надає підстави підтримати думку щодо тези про *managing torture* (одним із зовнішніх проявів *managing torture* стала легалізація катувань, які з другої половини XX століття отримали назву «*enhanced interrogation techniques*»).

Здебільшого невидимість катувань та нелюдського поводження у XXI столітті аж ніяк не означає відсутність таких соціальних практик. Будь-який політичний режим намагається контролювати населення (особливо ті, прошарки, які вважаються «небезпечними» або принаймні «ненадійними» для функціонування такого режиму), де катування і нелюдське поводження можна вважати свого роду «побічним продуктом» механізмів паноптичного соціального контролю – таким собі «*ексцесом виконавців нижчої ланки*» у процесі «убезпечення суспільства». У той же час вищі ланки, як раз навпаки, активно й помпезно декларують пошук нових, більш дієвих та сучасних формальних методів протидії катуванням.

Тому іншим проявом *managing torture* є перманенте порушення прав людини у пенітенціарних установах та інших місцях несвободи, що нерідко набуває форми постійного відступу від стандартів ЄКЗК, де Комітет раз за разом використовує формулу «*Комітет ще раз наголошує*» або «*Комітет ще раз рекомендує*».

У цьому контексті необхідно нагадати, що катування – це, по-перше, не лише найтяжчий прояв цього феномену, пов'язаний з намаганнями отримати інформацію від жертви, принизити жертву або покарати жертву. Як ЄСПЛ, так і ЄКЗК за десятиліття своєї роботи значно розширили *перелік* дій або бездіяльності агентів держави, які підпадають під ознаки катування або нелюдського поводження, які нерідко можуть навіть і не розглядаються самими громадянами саме як катування або нелюдське поводження[2202].

Крім того, говорячи про поширення феномену катування і нелюдського поводження у XXI столітті, потрібно зробити особливий акцент: зазначений феномен не може існувати без соціальної підтримки самих громадян, які віддають свою свободу в обмін на «убезпечення суспільства». В умовах, користуючись термінологією Бека, «*суспільств безпеки*», коли «свобода» розчинилася у мережах «убезпечення», «захисту суспільства» та «*gated communities*», і коли кожна політична криза актуалізує питання ще більшого

[2202] Ягунов, Д. (2023). Неналежне поводження у світлі справи «Bouyid v. Belgium»: від мінімального рівня жорстокості до критерію необхідності (щодо «виховних» ляпасів). Політичне життя. 2. С.101-118.

«захисту суспільства» від «загроз злочинності», «хвилі нелегальної міграції», «небезпечних хижаків» та «глобального тероризму», процес завуальованого стимулювання застосування й навіть легалізації катувань набирає нових обертів, набуваючи ще більших ознак *політики* з тенденцією до подальшої *формалізації* та *суб'єктності*.

Відтак ми можемо сформулювати власну позицію з приводу природи катувань, які сьогодні застосовуються агентами держави, що кореспондує поглядам Коена, Фуко, Бека і Баумана, щодо глобалізованих «*туристів*», локалізованих «*бродяг*» та насичення політичного тіла суспільства «*безпекою*» з метою ще більшого соціального контролю над кожним рухом та навіть – станом на сьогодні – думками пересічного громадянина.

Політичні еліти регулярно насичують суспільство важливими для відносин влади мессиджами: так, дійсно, катування і жорстоке поводження – це огидно. Більше того, катування і жорстоке поводження – це безмежно огидно. Проте, мовляв, світ, на жаль, змінився настільки, що перед громадянами стоїть принциповий вибір: або «пожертвувати» одним терористом (злочинцем, нелегальним мігрантом, небезпечним девіантом тощо), або допустити брутальне порушення прав або навіть загибель сотень «законослухняних та добропорядних платників податків», тим самим піддаючи симулякризації проблему катувань і нелюдського поводження.

Це пояснює не лише відновлення катувань та нелюдського поводження як феномену у другій половині XX століття, проте й на додаток – поширення цього феномену у XXI столітті, де особливого значення набувають погляди Фуко та Коена щодо розкидування мереж соціального контролю та, як наслідок, збільшення класів, типів та видів девіантів, яких потрібно контролювати для цілей того самого «убезпечення».

З одного боку, національні системи кримінальної юстиції (включаючи пенітенціарні системи) не можуть впоратися з формально задекларованими завданнями – поводитися з девіантами виключно у рамках формальних процедур, закріплених у національному законодавстві – на фоні збільшення класів, типів, видів та, як наслідок, кількості девіантів.

З іншого боку, самі громадяни, народжені у часи третьої та, що є більш важливим, четвертої модуляції соціально-контрольних практик, в обмін на свою «свободу» вимагають ще більшого «убезпечення», де для них вже не мають значення шляхи та методи досягнення відповідної *концентрації безпеки*. Підтвердженням цього є дані численних соціологічних досліджень та опитувань населення країн Європи, Північної Америки та Австралії, де від третини до половини громадян допускають застосування катувань до терористів з метою гарантування того самого задекларованого державою

«убезпечення». Причому це все відбувається на фоні тотального соціального контролю за простором, рухами та думками з боку держави, політичних еліт і могутніх приватних акторів. Проте головним є те, що практична можливість застосування катувань до «терориста» з метою отримання відомостей про подальші терористичні акти або до «небезпечного вбивці» з метою отримати його зізнання відкриває «скриньку Пандори», де з'являється широка та водночас вкрай небезпечна перспектива застосування катувань проти усіх «*небезпечних*» «*інших*» – *dangerous offenders, persistent offenders, predators, sex offenders,* членів злочинних організацій та інших «*небезпечних злочинців*». Причому реєстри «*небезпечних*» «*інших*» мають явну небезпеку піддаватися *необмеженому розширенню*.

Яскравим прикладом того, наскільки ззовні задекларована національними державами суб'єктна політика запобігання катуванням переплітається з безсуб'єктною політикою катувань, є підтримка сучасними державами в'язничної субкультури та неформальних в'язничних ієрархій у своїх національних пенітенціарних системах[2203].

Так, у своїй доповіді за результатами візиту у 2018 році до Молдови ЄКЗК наголосив на перманентній проблемі насильства між ув'язненими, що існує десятиліттями, і яка набула форми «явища» та «глибоко вкоріненої проблеми», «далекої від усунення»[2204].

Враховуючи перманентну присутність таких епізодів у пенітенціарних установах та їх серйозність, ЄКЗК рекомендує державі активізувати свої зусилля для боротьби з таким явищем, як насильство у в'язницях[2205].

Більше того, коли самі держави визнають факт наявності такого явища та декларують свою політику протидії такому явищу, то виникає питання: чи не є офіційне визнання невдачі протидії явищу доказом того, що держава насправді таке явище підтримує?[2206].

Проблема загострюється в світлі факту, що існує очевидна співпраця між державною владою та неформальними в'язничними ієрархіями щодо

[2203] Ягунов, Д., Польовий, М., Тупчієнко, Д., Мельничук, Т., Старенький, С., Сокальська, О., Черноусов, А., Трохимчук, В., Аніщенко, В. (2023). Феномен неформальних в'язничних ієрархій та симулякр в'язничної субкультури у сучасних відносинах влади. *European Political and Law Discourse.* 10. 4. С.5-59.

[2204] CPT (2018). Report on the visit to the Moldova carried out by the CPT from 5 to 11 June 2018. Para 13. P.7-8.

[2205] CPT (2023). Report on the periodic visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 8 to 21 June 2021. Para 38. P.23.

[2206] CPT (2018). Report on the visit to the Moldova carried out by the CPT from 5 to 11 June 2018. Para 49. P.28.

підтримання «порядку» серед ув'язнених та забезпечення «безперебійної роботи» пенітенціарних установ[2207].

У своїх доповідях ЄКЗК вказує на існування «неформальних владних структур у середовищі засуджених», боротьба з якими державою декларується як «*контрпродуктивна*», де держава відчуває себе «*безпорадною* у своїх намаганнях приборкати владу «високопоставлених» ув'язнених», а тому держава підписує неформальну угоду з неформальними лідерами щодо підтримання порядку серед ув'язнених, де така угода забезпечує «стабільне функціонування» пенітенціарних установ[2208].

У багатьох країнах ЄКЗЕ отримав враження, що «багато керівників в'язниць з *відчаєм* змирилися з фактом існування неформальної ієрархії ув'язнених. За відсутності підтримки з боку центральних органів влади у боротьбі з цим явищем, вони вирішили обмежитися формальним управлінням в'язницею з єдиною метою – зберегти *видимість порядку* в установі та уникнути скандалів (таких як бунти, голодування, колективні випадки самоушкодження та насильницькі смерті), навіть якщо це вимагає їхньої мовчазної співпраці з лідерами неформальної в'язничної ієрархії»[2209].

Дійсно, коли держава визнає, що вона змушена розділити частину своєї *політичної відповідальності* за порядок та безпеку з «привілейованими» ув'язненими, це додатково порушує питання про *політичну*, але аж ніяк не юридичну природу подібного стану справ у багатьох сучасних країнах.

Наголосимо: станом на сьогодні у багатьох країнах Європи та світу офіційно визнається, що неформальна ієрархія ув'язнених, або кастова система є *основою функціонування пенітенціарних систем*. Її традиції диктують внутрішній порядок та мають пріоритет над офіційними правилами, за якими теоретично має реалізовуватися «*влада карати*»[2210].

Розвиваючи зазначену тезу, необхідно наголосити, що такий стан справ, що існує у багатьох європейських (і не тільки європейських) в'язницях, «має *серйозні ерозійні наслідки* для всієї системи кримінального правосуддя»[2211]. Ба більше, за таких обставин будь-яка публічна політика реабілітації девіантів

2207 CPT (2020). Report on the visit to Moldova carried out by the CPT from 28 January to 7 February 2020. Para 49. P.28.

2208 CPT (2018). Report on the visit to the Moldova carried out by the CPT from 5 to 11 June 2018. Para 20. P.9.

2209 The European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (2025). Informal Prisoner Hierarchy. Prison Standard CPT/Inf (2025) 12. *Council of Europe*. 25 p.

2210 CPT (2021). Report on the periodic visit to Lithuania carried out by the CPT from 10 to 20 December 2021. Para 39. P.20.

2211 CPT (2018). Report on the visit to the Moldova carried out by the CPT from 5 to 11 June 2018. Para 21. P.9.

втрачає сенс, а стримуючий ефект кримінального покарання у вигляді позбавлення волі також практично втрачається. Крім того, що такий стан справ сприяє створенню небезпечного середовища у місцях позбавлення волі, адже він спотворює мету ув'язнення та роль пенітенціарної системи[2212].

Приклади ситуації, наведеної вище, є характерними не лише для країн колишнього СРСР, в яких до цього часу існує надзвичайно сильний вплив «злочинних традицій», невід'ємних від офіційної політики внутрішніх справ та безпеки та, що є більш важливим, сформованих у рамках офіційної політики внутрішніх справ та безпеки.

Так, насильство між ув'язненими залишається «тривожним явищем» навіть в англійських в'язницях, не зважаючи на великий досвід британського пенітенціарного відомства у сфері в'язничного менеджменту, динамічної безпеки та реабілітації девіантів[2213].

Як зазначав ЄКЗК у доповіді за результатами візиту до Кіпру у 2004 році, «у делегації склалося враження, що керівництво не бажає посісти проактивну позицію» щодо протидії неформальній владі професійних злочинців[2214].

Згодом Комітетом було підкреслено, що офіційні заходи, задекларовані державою щодо вирішення проблеми насильства у пенітенціарній системі, здається, мали лише «*обмежений успіх*», що в сукупності «сприяло створенню небезпечного середовища для ув'язнених»[2215]. ЄКЗК говорить про необхідність термінового *перегляду політики* запобігання насильству у пенітенціарній системі та запровадження *комплексної політики* протидії булінгу, підкреслюючи при цьому перманенту невдачу уряду з впровадження такої політики у минулому[2216].

Безумовно, в основі феномену перманентного в'язничного насильства та невдачі офіційної політики з протидії цьому феномену перебуває *розподіл матеріальних благ*, на що також вказував ЄКЗК: випадки насильства між ув'язненими майже виключно пов'язані з існуванням чорного ринку заборонених речовин і предметів, та, як наслідок, боргами деяких ув'язнених[2217].

[2212] CPT (2018). Report on the visit to the Moldova carried out by the CPT from 5 to 11 June 2018. Para 21. P.9.

[2213] CPT (2021). Report on the periodic visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 8 to 21 June 2021. Para 38. P. 23.

[2214] CPT (2004). Report on the visit to Cyprus carried out by the CPT from 8 to 17 December 2004. Para 61. P.27.

[2215] CPT (2017). Report on the visit to Cyprus carried out by the CPT from 2 to 9 February 2017. Para 78. P.42.

[2216] CPT (2017). Report on the visit to Cyprus carried out by the CPT from 2 to 9 February 2017. Para 78. P.42.

[2217] CPT (2017). Report on the visit to Slovenia carried out by CPT from 28 March to 4 April 2017. Para 37. P.20.

Проте економічна основа політики катувань має під собою щось набагато більше, аніж чорний ринок у пенітенціарних установах. Йдеться про те, що пенітенціарні системи більшості сучасних держав стимулюють існування нелегальних економічних відносин не лише у самих в'язницях, проте у системах кримінальної юстиції у більш широкому контексті, що впливає також і на суспільство. У країнах колишнього СРСР неформальний в'язничний бюджет, заснований на організованому вимаганні матеріальних цінностей з ув'язнених та членів їх сімей, сягає багатьох мільйонів євро щороку, де у припиненні наповнення такого бюджету не зацікавлена, як правило, сама формальна система кримінальної юстиції, включаючи топ-менеджерів пенітенціарних систем.

Відповідь на це питання можна знайти і в іншій площині.

З одного боку, XXI століття – це час тотальної діджиталізації, новітніх інформаційних технологій, новітніх засобів таємного спостереження та контролю, нових відносин влади, нових наукових досягнень, нових механізмів, спрямованих на подолання економічних та соціальних проблем суспільств (у тому числі тих, що розглядаються як причини злочинності).

З іншого боку, це – наявність та широке поширення у XXI столітті майже середньовічних забобонів, ритуалів, знаків, неформальних напівтаємних кодексів поведінки, татуювань, «принципів», «понять», неформальних «кодексів», гасел тощо на фоні задекларованої неспроможності більшості держав надати достатнє фінансування на приведення умов утримання ув'язнених до стандарту, який щонайменше виключав би «мінімальний рівень жорстокості».

Проте головним тут є саме задекларoване протиставлення між державною владою і неформальною владою «*робін гудів*» XXI століття, де держава, абсолютно не соромлячись, відкрито підписує явно принизливий для себе пакт про надання їй «гарантій безпеки» у начебто державній пенітенціарній системі в обмін на «ліцензію на застосування катувань», що надається «*робін гудам*».

Є очевидним, що продемонстрована державою картина є ілюзорною, де за таким симулякром маскується пряма зацікавленість держави тримати під «парасолькою» паноптичної дисципліни максимально велику кількість усіх задекларованих та потенційних девіантів (хоча більшість з них такими не є), та водночас наповнювати та використовувати неформальний бюджет пенітенціарної системи для неформальних та водночас нелегальних потреб агентів держави.

Тому проблематику можна сформулювати за допомогою наступного питання, яке, здається, є риторичним: якщо навіть у XIII столітті Робіна

Гуда зрештою приборкав шериф Ноттінгемський, то чому у XXI столітті сучасна паноптична держава не може приборкати лідерів неформальних в'язничних ієрархій, поступаючись їм великою часткою державної влади та надаючи зазначеним приватним акторам «ліцензію» на вбивства, здирництво, катування і нелюдське поводження – як у в'язницях, так і у вільному суспільстві?

Підсумовуючи викладене вище, можна ще раз наголосити, що політика запобігання катуванням та боротьби з соціальними практиками катування у XXI столітті – це відображення складного дуалістичного політичного процесу: спроба ще більшого «убезпечення суспільства» з одночасним фіаско такого «убезпечення», де одночасно йдеться про задекларовану спробу «запобігання катуванням» з констатацією фіаско «боротьби з практиками катування».

Насамкінець, зауважимо на одному важливому, як на нашу думку, аспекті.

Катування, що застосовується агентами держави до громадян, та катування, що застосовується приватними акторами до тих же громадян, є двома сторонами тієї ж самої медалі, де аналогічні дії застосовуються у рамках тієї ж самої системи владних відносин, що є *економічно вигідним* державі та спрямованим на досягнення більшого ефекту паноптичного контролю над максимально великою кількість задекларованих та потенційних девіантів.

Для держави характерним є те, що кожного разу, коли катування стає занадто жорстоким навіть для сприйняття конкретним суспільством, або має місце витік інформації, внаслідок чого подія набуває резонансу, то держава поспішає оголосити своїх агентів такими, які не мали *мандату від держави* на застосування катування або нелюдського поводження. Держава починає себе поводити, як ящірка, яка в момент небезпеки просто відкидає свій хвіст, прекрасно розуміючи, що той скоро виросте заново, перекладаючи усю політичну, юридичну та моральну відповідальність на своїх же *учорашніх* агентів.

Незважаючи на зовнішню примітивність такої стратегії, вона дійсно *спрацьовує* у більшості випадків, особливо якщо громадянське суспільство толерує катування та інші форма неналежного поводження. Тому у цьому контексті вважаємо за доречне навести позицію ЄКЗК: держава має визнати, що існування жорстокого поводження з боку її агентів є *фактом*, де жорстоке поводження аж ніяк не є результатом окремих дій декількох ізгоїв з числа її агентів. Отже, катування – це складова, інструмент та водночас наслідок *політичного курсу*, за який держава має нести відповідальність.

Насамкінець можна навести ще один приклад, а саме масові випадки катування і нелюдського поводження, що застосовувалися і продовжують застосовуватися агентами Російської Федерації до українських військовополонених та цивільних осіб. Масштаби та регулярність випадків катування надали численним оонівським комісіям більш ніж обґрунтовані підстави стверджувати, що катування українців росіянами – це не просто велика кількість актів, що підпадають під визначення катування як за національним законодавством України, так і за міжнародними актами. Ба більше, це навіть не системне явище. Катування та нелюдське поводження з боку росіян до українських військовополонених та цивільного населення – це саме *політика*, яка була спеціально розроблена керівництвом Російської Федерації, яка не лише реалізується за наказом керівництва держави-агресора. Ця політика *максимально заохочується*, а її виконавці не лише отримали наперед імунітет від будь-якого кримінального переслідування, проте й явний мессидж заохочення до вчинення актів катування щодо українців.

Підсумовуючи викладе вище, необхідно зробити особливий наголос: катування – це не юридична категорія, проте, у першу чергу, *політична*. Аналіз феномену катування та нелюдського поводження лише у формальних рамках національних систем кримінальної юстиції є небезпечним не лише для суспільства та самих жертв катувань, проте також для тих, хто застосовує катування, особливо беручи до уваги вельми сумнівну результативність та ефективність катувань (відповідальність за які згодом покладається саме на платників податків, які вимагають «більшої безпеки»).

Катування та нелюдське поводження крізь призму політичного аналізу – це об'єктивний елемент сучасних політичних відносин, невід'ємна складова відносин влади та водночас продукт поширення дисципліни паноптичного зразку в суспільстві XXI століття.

У суспільстві XXI століття практики катування та нелюдського поводження існують у рамках двох взаємопов'язаних політичних сфер, де однією зі сфер виступає формалізована *суб'єктна політика запобігання катуванням*, що формується та реалізується у рамках універсальних регіональних та національних структур.

Другою сферою виступає *безсуб'єктна політика катувань*, яка формується у рамках постсучасної модуляції паноптичного менеджменту ризиків, де катування та нелюдське поводження є інструментом соціального контролю над новим типом людини – *Homo disciplinatus*.

4.2. Девіантність держави в контексті політики запобігання катуванням

Ця частина монографії присвячена масштабам, обмеженням та наслідкам сучасної політики протидії катуванням, що формується та впроваджується на національному та міжнародному рівнях. Ця частина монографічного дослідження має на меті запропонувати новий критичний погляд на майбутнє політики з запобігання катуванням в Європі, де держава розглядається як *девіантний актор*.

Чому ми повинні визначати сучасну державу як *девіантну* в контексті національної політики запобігання катуванням?

Перша й головна цеглина в цій політико-правовій конструкції має *економічний характер*. Йдеться про загальновідому тезу про те, що лише держава несе відповідальність за належне управління та захист прав людини у в'язницях та інших місцях несвободи на своїй території. Ця ідея чітко відображена в численних рішеннях ЄСПЛ, а також у стандартах і доповідях ЄКЗК.

ЄСПЛ зазначає, що економічні проблеми держави в жодному разі не можуть виправдовувати умови тримання під вартою, несумісні з вимогами статті 3 Конвенції з прав людини *(Aliev v. Ukraine, Para 151)*. Нестача в'язничного персоналу не звільняє державу від обов'язку піклуватися про добробут ув'язнених у в'язницях *(Rodic and Others v. Bosnia and Herzegovina, Paras 17, 31, 71)*. Високий рівень злочинності, нестача ресурсів або інші структурні проблеми не є обставинами, які виключають або зменшують відповідальність держави за неналежні умови тримання під вартою. Держава зобов'язана управляти своєю пенітенціарною системою таким чином, щоб функціонування пенітенціарної системи не призводило до таких умов, незалежно від фінансових або технічних труднощів *(Neshkov and Others v. Bulgaria, Para 229; Muršić v. Croatia [GC], Para 99)*.

Ця ж ідея відображена і в більш конкретних справах ЄСПЛ, присвячених, наприклад, питанням продовольчого забезпечення ув'язнених. У світлі усталеної практики ЄСПЛ ненадання дієтичного харчування ув'язненому з огляду на стан його здоров'я не може бути виправдано економічними труднощами національної влади *(Ebedin Abi v. Turkey, Paras 31-54)*.

У світлі затяжної середземноморської міграційної кризи ЄСПЛ констатував, що держави, території яких утворюють зовнішні кордони Європейського Союзу, зазнають значних труднощів у боротьбі зі зростаючим напливом мігрантів і шукачів притулку. Не можна недооцінювати тягар і тиск, який ця ситуація покладає на відповідні держави, і це ще більше усклад-

нюється в умовах економічної кризи. Як наголосив ЄСПЛ, він більш ніж усвідомлює труднощі, пов'язані з явищем міграції морем, яке ще більше ускладнює управління кордонами держав Південної Європи. Однак, враховуючи *абсолютний* характер прав, гарантованих статтею 3 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), це не звільняє державу від її зобов'язань за цим положенням *(Hirsi Jamaa and Others v. Italy, Para 122).*

Такий самий підхід розвинув і ЄКЗК, який заявляє, що він усвідомлює, що в періоди економічних труднощів – таких, з якими сьогодні стикаються багато держав – необхідно йти на жертви, в тому числі і в місцях позбавлення волі. Однак, незалежно від труднощів, з держави якими стикаються в той чи інший час, сам факт позбавлення людини свободи *завжди* тягне за собою обов'язок піклуватися про неї, що *inter alia* вимагає ефективних методів профілактики, обстеження та лікування. Дотримання цього обов'язку державними органами є ще більш важливим, коли мова йде про догляд та спостереження, необхідні для лікування небезпечних для життя захворювань *(11th General Report on the CPT's activities covering the period from 1 January to 31 December 2000; 3 September 2001, Para 31).*

Таким чином, вищезгаданий принцип є абсолютно вірним, правильним й таким, що відповідає вимогам за статтею 3 Конвенції про захист прав людини: держава повинна бути єдиним суб'єктом, відповідальним за будь-які акти катувань та інших форм неналежного поводження в місцях несвободи, навіть ті, що вчиняються *приватними особами*.

Заборона катувань та інших форм неналежного поводження є *абсолютною*. У світлі усталеної практики ЄСПЛ стаття 3 Конвенції про захист прав людини є однією з фундаментальних цінностей демократичного суспільства. Вона категорично забороняє – без будь-яких винятків – катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання, незалежно від обставин або поведінки жертви *(Bekos and Koutropoulos v. Greece, Para 45; Buglov v. Ukraine, Para 68; Chember v. Russia, Para 48; Cobzaru v. Romania, Para 60; Davydov and Others v. Ukraine, Para 262; Đorđević v. Croatia, Para 137; Dybeku v. Albania, Para 35; Egmez v. Cyprus, Para 77; Enea v. Italy [GC], Para 55; Feilazoo v. Malta, Para 80; Gorbatenko v. Ukraine, Para 105; Hristozov and Others v. Bulgaria, Para 110; Idalov v. Russia [GC], Para 91; Iwańczuk v. Poland, Para 49; Jalloh v. Germany [GC], Para 99; Kapustyak v. Ukraine, Para 58; Karabet and Others v. Ukraine, Para 297; Khachaturov v. Armenia, Para 81; Khokhlich v. Ukraine, Para 162; Kobets v. Ukraine, Para 40; Korobov v. Ukraine, Para 63; Kozinets v. Ukraine, Para 51; Krastanov v. Bulgaria, Para 51; Kucheruk v. Ukraine, Para 131; Kudła v. Poland [GC], Para 90; Labita v. Italy [GC], Para 119; Lorsé and Others v. the Netherlands, Para 58; Lunev v. Ukraine, Para*

90; Lutsenko v. Ukraine (№ 2), Para 115; Marguš v. Croatia [GC], Para 124; Mehmet Eren v. Turkey, Para 33; Melnik v. Ukraine, Para 92; Mocanu and Others v. Romania [GC], Para 315; Moiseyev v. Russia, Para 121; Muršić v. Croatia, Para 48; Naumenko v. Ukraine, Para 108; Nazarenko v. Ukraine, Para 124).

Розглянувши ці основоположні принципи практики ЄСПЛ, можна викристалізувати головну ідею – ідею *абсолютизації сфери дії заборони катувань*.

Крім того, частина друга статті 1 Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (Конвенція ООН) містить критично важливе положення, яке стосується згаданої вище *абсолютизації сфери застосування*: «Ця стаття не завдає шкоди будь-якому міжнародному документу або національному законодавству, які містять або можуть містити положення, що мають більш широку сферу застосування». Фактично, Конвенція ООН закликає до *ширшої абсолютизації* заборони катувань, що покладає додатковий тягар на держави, які визнають таку *просоціальну абсолютизацію* та дотримуються такої абсолютизації.

У той же час практика ЄСПЛ містить послання щодо *абсолютизації засобів заборони катувань*: об'єкт і мета Конвенції про захист прав людини як інструменту захисту осіб вимагає, щоб її положення тлумачилися і застосовувалися таким чином, щоб її гарантії були практичними та ефективними *(Marguš v. Croatia [GC], Para 127).*

Тут ми підходимо до однієї з головних проблем нашої роботи, яка стосується питання «Що таке катування?», і чому воно створює для держави як *презумпцію девіантності*, так і *атмосферу девіантності*.

На перший погляд, перше питання і відповідь на нього здаються занадто простими. Дійсно, є відповідні визначення катування в міжнародних документах та національних кримінальних кодексах.

Щодо другого питання, то, здається, питання про девіантність держави, здається, лежить за межами раціонального.

Однак Конвенція ООН та національні кримінальні кодекси спираються на *найжорстокіші* та *найстрашніші* приклади неналежного поводження: «Для цілей цієї Конвенції термін «катування» означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими

особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди»[2218].

Водночас стаття 3 Конвенції про захист прав людини обмежується лаконічним твердженням, що «нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню.». Проте така лаконічність у *термінології* не призводить до лаконічності у *застосуванні*. Більше того, європейська концепція катувань та інших форм неналежного поводження за останні десятиліття зазнала глибоких трансформацій, спрямованих як на *абсолютизацію обсягу*, так і *абсолютизацію засобів* заборони катувань.

Час від часу науковці намагаються сформувати класифікацію різних форм катувань та жорстокого поводження. Однак неможливо порахувати всі можливі прояви неналежного поводження і, відповідно, сформувати «*антикатувальний кримінальний кодекс*».

По-перше, такий підхід обмежує відповідальність держави лише тими діяннями, які мають характер катувань та інших форм неналежного поводження, які трактуються надзвичайно формально та вузько. Невипадково, ЄСПЛ постійно наголошує на *мінімальному рівні жорстокості* та вказує на те, що «жорстокість поводження має сягати певного мінімального рівня, щоб на неї поширювалася юрисдикція статті 3 Конвенції. Оцінка цього мінімуму *неминуче відносна*; вона залежить від сукупності фактів у справі – таких як, наприклад, характер і обставини поводження, форма і спосіб його реалізації, тривалість, фізичні та психічні наслідки, а в деяких випадках – стать, вік і стан здоров'я потерпілого» *(A., B. and C. v. Ireland, n. 164; A.N. v. Ukraine, Para 65; A.V. v. Ukraine, Para 47; Afanasyev v. Ukraine, Para 60; Aliev v. Ukraine, Para 130; Apostu v. Romania, Para 78; Assenov and Others v. Bulgaria, Para 94; Batı and Others v. Turkey, Para 120; Bekos and Koutropoulos v. Greece, Para 49; Bouyid v. Belgium [GC], Para 86; Burlya and Others v. Ukraine, Para 120; Chember v. Russia, Para 48; Cobzaru v. Romania, Para 60; D.G. v. Ireland, Para 95; «D.M.D. v. Romania, Para 40 та інші).*

По-друге, такий підхід поглиблює перманентний девіантний статус держави.

По-третє, природа людської поведінки, а також соціальний і технологічний розвиток не залишають будь-яких шансів для «закритого» переліку форм катувань та інших видів неналежного поводження.

[2218] Катування – це будь-яке умисне діяння, спрямоване на заподіяння особі сильного фізичного болю чи морального страждання, вчинене з метою примусити її чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати інформацію чи зізнання, або з метою покарати її чи іншу особу за дії, вчинені нею або іншою особою чи у вчиненні яких вона або інша особа підозрюється, або з метою залякування її або інших осіб (стаття 127 КК України).

Однак, формуючи свою практику, ЄСПЛ намагався провести різницю між катуваннями та іншими формами неналежного поводження. Одним з найяскравіших прикладів може бути дискусія в рамках *Ірландської справи*, де ЄСПЛ поставив на порядок денний питання: щоб визначити, чи слід кваліфікувати відомі «п'ять методів» як *катування*, Суд розглянув відмінність між поняттям катування та поняттям нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження, зазначеного у статті 3 Конвенції. Ця різниця в основному випливає з різниці в тяжкості заподіяних страждань *(Ireland v. the UK, Para 167)*.

На думку Суду, катування є особливо тяжкою та умисною формою жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження або покарання *(Ireland v. the UK, Para 167)*. Катування – це нелюдське поводження, що застосовується умисно і спричиняє дуже серйозні та сильні страждання *(Ireland v. the UK, Para 167)*. Нелюдське поводження або покарання передбачає заподіяння сильних фізичних або моральних страждань *(Ireland v. the UK, Para 167)*.

В *Ірландській справі*, хоча «*п'ять методів*», що застосовувалися в сукупності, безсумнівно, становили нелюдське й таке, що принижує гідність, поводження, а їхньою метою було отримання зізнань, імен інших осіб та/або інформації, і хоча вони застосовувалися систематично, вони не спричиняли страждань з тією суворістю та жорстокістю, які входять до такого розуміння слова «катування» *(Ireland v. the UK, Para 167)*. Отже, застосування «п'яти методів» становило нелюдське та таке, що принижує гідність, поводження в порушення статті 3 ЄКПЛ *(Ireland v. the UK, Para 167)*[2219].

Такі ж висновки були зроблені і в інших справах ЄСПЛ, де Суду було зазначено, що різниця між «катуванням» і «нелюдським або таким, що принижує гідність, поводженням» застосовується для позначення особливого рівня жорстокості умисного нелюдського поводження, що призводить до сильних і глибоких страждань *(El-Masri v. the FYRM [GC], Para 197; Batı and Others v. Turkey, Para 116; Kozinets v. Ukraine, Para 51; Kobets v. Ukraine, Para 40)*. Катування було визначено як умисне нелюдське поводження, що спричиняє дуже серйозні та нелюдські страждання *(Egmez v. Cyprus, Para 76-79)*[2220].

[2219] Ягунов, Д. (2023). Заборона катувань: практика Європейського суду з прав людини, стандарти та практика Європейського комітету з питань запобігання катуванням / зі вступним словом М. Гнатовського, А. Костіна, Р. Хаверкамп, Д. Ягунова. Тюбінген; Одеса : Фенікс. 604 с.

[2220] Ягунов, Д. (2023). Заборона катувань: практика Європейського суду з прав людини, стандарти та практика Європейського комітету з питань запобігання катуванням / зі вступним словом М. Гнатовського, А. Костіна, Р. Хаверкамп, Д. Ягунова. Тюбінген; Одеса : Фенікс. 604 с.

У деяких випадках ЄСПЛ спирається на Конвенцію ООН: «На додаток до жорстокості поводження, *мета* такого поводження також є ознакою катування, як зазначено в Конвенції ООН. Так, стаття 1 цієї Конвенції визначає катування як *inter alia* умисне заподіяння сильного болю або страждання з метою отримання інформації, покарання або залякування» *(El-Masri v. the FYRM [GC], Para 197; Aleksakhin v. Ukraine, Para 50; Akkoç v. Turkey, Para 115).*

Крім того, у практиці ЄСПЛ є випадки, коли поводження може бути визначене виключно як катування *(Batı and Others v. Turkey, Para 121; Selmouni v. France [GC], Para 105; Dikme v. Turkey, Paras 94-96; Aydın v. Turkey [GC], Paras 83-86; Aksoy v. Turkey, Para 64).*

Суд встановив порушення статті 3 Конвенції у таких справах: неодноразове побиття палицею *(A. v. the UK, Para 21);* серйозна недбалість та жорстоке поводження упродовж декількох років *(Z. and Others v. the UK [GC], Paras 11-36, 40, 74);* побиття дерев'яними дошками, що спричинило множинні переломи ребер *(Šečić v. Croatia, Paras 8, 11, 51);* анальна тріщина, спричинена нападом кількох осіб за дуже жахливих обставин *(Nikolay Dimitrov v. Bulgaria, Paras 9, 70).*

Застосування до особи електричного струму є тяжкою формою жорстокого поводження, здатною спричинити сильний біль і нестерпні страждання, а тому має вважатися катуванням, навіть якщо воно не призводить до довгострокових проблем зі здоров'ям *(Polonskiy v. Russia, Paras 7, 9, 103, 110, 122, 124; Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine, Paras 157, 159; Buzilov v. Moldova, Para 32; Zhyzitskyy v. Ukraine, Para 43; Badalyan v. Azerbaijan, Para 7).*

Допит військовополоненого із застосуванням жорстокого фізичного насильства, побиття та шумового впливу з метою отримання інформації, що призвело до серйозного психічного розладу, також є формою катування *(Badalyan v. Azerbaijan, Para 7).*

Що стосується сексуального насильства, то всі випадки зґвалтування, як зазначив ЄСПЛ, є саме катуванням *(Yuriy Illarionovich Shchokin v. Ukraine, Para 51).* У справі *Aydin* сукупність актів фізичного та психічного насильства, застосованих до заявниці, і, зокрема, жорстоке зґвалтування, якому вона піддалася, становили катування в порушення статті 3 Конвенції. ЄСПЛ дійшов би такого висновку за будь-якою з цих підстав, взятою окремо *(Aydin v. Turkey, Para 86).* Відповідно, катуванням є також систематичне сексуальне насильство упродовж тривалого періоду часу *(D.P. and J.C. v. the UK, Paras 66-74),* або жорстоке сексуальне та фізичне насильство упродовж тривалого пе-

ріоду (*E. and Others v. the UK, Paras 43, 89),* або повторне зґвалтування *(M.C. v. Bulgaria, Paras 16-21, 30, 153)*[2221].

Отже, у випадках зґвалтування, сексуального насильства, ураження електричним струмом та фалаки очевидно, що такі та/або подібні насильницькі практики є формою саме катування, а не просто нелюдського поводження.

Однак практика ЄСПЛ має тенденцію до розширення оцінки різних актів фізичного та психологічного насильства.

Наприклад, дискримінація за ознакою раси може становити поводження, що принижує гідність, у розумінні статті 3 Конвенції *(Burlya and Others v. Ukraine, Para 121; East African Asians v. the UK, Para 207).*

Незабезпечення належного захисту дітей та інших соціально вразливих груп від неналежного поводження, про яке органи влади знали або повинні були знати, є формою неналежного поводження *(O'Keeffe v. Ireland [GC], Para 144; Z. and Others v. the UK, Para 73; E. and Others v. the UK).*

Відсутність ефективного розслідування заяв про погрози вбивством жертві сексуального насильства також є формою неналежного поводження *(J.I. v. Croatia).*

Перебування людини з обмеженими можливостями в приміщенні без належного обладнання є формою неналежного поводження *(Centre for Legal Resources on behalf of Valentin Câmpeanu v. Romania [GC], Para 131; Price v. the UK, Para 30).*

Насильницьке зникнення особи або зневажливе ставлення слідчих органів до членів сім'ї зниклої особи може поставити питання про порушення статті 3 ЄКПЛ щодо близьких родичів зниклої особи *(Zhebrailova and Others v. Russia, Para 63; Babusheva and Others v. Russia, Para 108; Karimov and Others v. Russia, Para 124; Bazorkina v. Russia, Para 139; Orhan v. Turkey, Para 358; Gongadze v. Ukraine, Para 186; Takhayeva and Others v. Russia, Para 103).*

Наруга над тілами може становити порушення статті 3 ЄКПЛ *(Akpinar and Altun v. Turkey, Para 83; Kanlıbaş v. Turkey; Cangöz and Others v. Turkey, Paras 158-168).* Те ж саме можна сказати про неможливість поховати родичів *(Khadzhialiyev and Others v. Russia, Para 121)* і про вилучення органів у померлих без згоди родичів *(Elberte v. Latvia, Paras 141-143).*

Руйнування будинку або майна жертви представниками держави під час поліцейської операції є нелюдським поводженням *(Dulaş v. Turkey, Paras 54-56; Selçuk and Asker v. Turkey, Paras 77-78).*

[2221] Ягунов, Д. (2023). Заборона катувань: практика Європейського суду з прав людини, стандарти та практика Європейського комітету з питань запобігання катуванням / зі вступним словом М. Гнатовського, А. Костіна, Р. Хаверкамп, Д. Ягунова. Тюбінген; Одеса : Фенікс. 604 с.

Навіть призначення надмірно суворого та/або явно непропорційного покарання може бути кваліфіковане як неналежне поводження в момент його призначення *(Steven Willcox and Scott Hurford v. the UK (dec.), Para 74)*.

Справа *Bouyid v. Belgium [GC]* також може відображати цю проблему[2222].

У світлі цього надважливого рішення Великої Палати для цілей запобігання неналежному поводженню сучасному європейському поліцейському недостатньо бути *законослухняним* і *професійним*. Він повинен бути *терплячим*. Він повинен не тільки уникати заподіяння болю. Більше того, він повинен сам терпіти біль від жорстокої або аморальної поведінки затриманого підозрюваного. В іншому випадку він ризикує «подарувати» неналежне поводження затриманій особі, яка перебуває під його контролем.

З точки зору пересічного українського (і не тільки) офіцера поліції справа *Bouyid* є важливою в аспекті *прямого практичного нагадування*: будь-яка форма застосування фізичної сили до затриманого, що не зумовлена обставинами затримання та загрозами поведінки затриманого, є *абсолютно несумісною* з вимогами статті 3 Конвенції, а тому становить її порушення, навіть якщо йдеться про «*якійсь там*» – як для окремих офіцерів поліції – «виховний» або «дисциплінарний» ляпас.

Читання разом статті 3 Конвенції та позиції Палати, що «*в обох випадках це був один окремо взятий ляпас, завданий спонтанно офіцером поліції, якого вивела з себе зухвала й провокативна поведінка заявників, без наміру змусити їх зізнатися*» викликає щонайменше подив[2223]. Тому є надзвичайно важливим, що Велика Палата ще раз повторила, що є *цілком достатнім*, щоб потерпілий відчув приниження *у своїх власних очах*, для того, щоб поводження було визнано таким, що принижує гідність, у розумінні статті 3 Конвенції. Немає сумнівів в тому, що *навіть один заздалегідь не спланований ляпас*, який не потягнув за собою якихось серйозних чи довготривалих наслідків для особи, якій він був завданий, може бути сприйнятий цією особою як такий, що її *принижує*.

Про те, що заборона катувань та інших форм неналежного поводження є абсолютною, навіть не йдеться. Водночас, тенденція ще більшої *абсолютизації абсолютної заборони катувань* та інших форм неналежного поводження може зіграти парадоксальну роль у захисті прав людини в місцях несвободи.

2222 Ягунов, Д. (2023). Неналежне поводження у світлі справи «Bouyid v. Belgium»: від мінімального рівня жорстокості до критерію необхідності (щодо «виховних» ляпасів). Політичне життя. 2. С.101-118.

2223 Ягунов, Д. (2023). Неналежне поводження у світлі справи «Bouyid v. Belgium»: від мінімального рівня жорстокості до критерію необхідності (щодо «виховних» ляпасів). Політичне життя. 2. С.101-118.

Тут слід згадати про тих акторів, які змушують державу розвиватися у – відповідно до академічної термінології цієї роботи – девіантному напрямі.

Проте тут ми б хотіли б нагадати, що ця робота має універсальний характер. Однак основний акцент зроблено на європейських державах та відповідній європейській системі запобігання катуванням, створеній в рамках Ради Європи.

ЄКЗК демонструє важливу позитивну тенденцію до розширення сфери застосування своїх стандартів щодо місць несвободи. З моменту свого заснування він зазнав глибокої трансформації. Зараз це унікальний механізм захисту прав людини і запобігання катуванням та іншим формам жорстокого поводження в Європі, що вчиняються агентами держав і приватними особами.

З іншого боку, і ЄКЗК, і ЄСПЛ демонструють тенденцію до застосування статті 3 Конвенції до випадків катувань та нелюдського поводження, вчинених неурядовими суб'єктами та приватними особами (тут одним з найяскравіших прикладів може бути проблема в'язничного насильства та неформальних в'язничних ієрархій). Вся їхня діяльність постійно збільшує навантаження на держави у сфері запобігання катуванням.

Відповідно до статті 1 Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, ЄКЗК діє як суто *превентивний орган*, спрямований на висвітлення передумов, фактів і наслідків неадекватної державної політики щодо управління місцями позбавлення волі. Як зазначає сам ЄКЗК, на відміну від ЄСПЛ, ЄКЗК не є судовим органом, уповноваженим вирішувати правові спори щодо стверджуваних порушень договірних зобов'язань (тобто, розглядати скарги постфактум). ЄКЗК – це насамперед механізм, покликаний запобігати неналежному поводженню, хоча в особливих випадках він також може втручатися після того, як певна подія вже відбулася. Так, якщо діяльність ЄСПЛ спрямована на «вирішення конфліктів» на правовому рівні, то діяльність ЄКЗК спрямована на «уникнення конфліктів» на практичному рівні *(Report of the CPT on the visit to Cyprus carried out by the CPT from 2 to 9 November 1992, Preface, P.6).*

Однак, проаналізувавши доповіді ЄКЗК, можна зробити висновок, що, висвітлюючи у доповідях окремі випадки та вимагаючи від національних органів влади надання детальної інформації щодо окремих розслідувань, ЄКЗК посідає особливе місце як інструмент стимулювання досудових «антикатувальних» розслідувань на національному рівні.

Тому твердження про унікальну роль ЄКЗК не є декларацією. Це велика робота і спроби всіх зацікавлених сторін створити постійно діючого

«сторожового пса» – іноді бюрократичного, іноді негнучкого, але, без сумніву, ефективного, перспективного і орієнтованого на майбутнє. За кілька десятиліть ЄКЗК створив ефективну систему запобігання катуванням.

Однак, сприймаючи цей прогрес як належне, ЄКЗК також встановив інший аспект свого без перебільшення видатного успіху. Тут ми повинні підкреслити, що ця сторона не є негативною. Це просто ще один аспект, який прихований від порядку денного для багатьох акторів.

Спроби держав-членів Ради Європи та Європейського Союзу викорінити катування в місцях несвободи заслуговують на широку підтримку. З іншого боку, наприклад, проблема насильства у в'язницях та інших місцях несвободи виглядає далекою від вирішення, хоча треба визнати, що ситуація в Європі (Росія не розглядається зі зрозумілих причин) несумісна з ситуацією у в'язницях, наприклад, в Латинській Америці, Південній Америці та багатьох державах Азії. Тому держави Європи намагаються надбудувати додаткові «поверхи» в «будівлі» своєї антикатувальної політики, які мають нестабільний політичний фундамент.

Яким чином можна спрогнозувати еволюцію антикатувальної політики сучасних девіантних держав у довгостроковій перспективі?

Однозначної відповіді не буде, принаймні зараз. Проблема надто складна. Складність проблеми пов'язана з відродженням політики катувань, яка набуває відкритих форм. Згадаймо випадки «посилених методів допиту» в США після 11 вересня 2001 року, або ж крайній випадок – навмисне і санкціоноване «згори» катування підозрюваних у справі «*Крокус Сіті Молл*» в Росії.

Більше того, російська військова агресія проти України поставила на порядок денний питання про катування як *офіційно схвалену державну політику*. Спеціальний доповідач ООН заявив, що всі акти катувань з боку російських військовослужбовців не є поодинокими або випадковими інцидентами. Методи, цілі та об'єкти катувань були *послідовними*, а віддзеркалення однакових практик у різних регіонах ще більше відображає *державну політику ведення війни*. Катування не є ані випадковою, ані аномальною поведінкою. Катування та інші види неналежного поводження і покарання застосовувалися організовано і систематично, в рамках *політики вищого порядку*, що вимагає координації, планування та організації, а також прямого дозволу, свідомої політики або офіційної терпимості з боку вищих органів державної влади *(Visit to Ukraine – Report of the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment, A/HRC/55/52/Add.1)*.

Тут варто застосувати концепцію Фуко щодо реальних передумов скасування катувань як інструменту кримінального розслідування та виду покарання. Офіційно схвалена державна політика і практика катувань зникла в Європі не через гуманістичні погляди реформаторів, а здебільшого через *економічні причини*. Так само і відновлення практики катування у XXI столітті як законодавчо схваленої практики і, що більш важливо, як державної політики не можна пояснити лише гуманізмом або його відсутністю. У світлі зазначеного вище можна зробити висновок, що сучасні держави слід описувати в системі координат наступних відкритих і прихованих політик: 1) політика стигматизації кожного насильницького акту як «катування» або «нелюдське поводження»; 2) політика максимального поширення антикатувальних обмежень; 3) політика перманентного прихованого (іноді – відкритого) застосування катувань; 4) політика підтримки поширення катувань (наприклад, існування в'язничного насильства і особливо неформальних в'язничних ієрархій).

Повертаючись до питання «*антикатувального кримінального кодексу*», ми повинні вказати на проблему, яка полягає в розмиванні кордонів між «катуванням» та «іншими формами неналежного поводження». Крім того, спостерігається процес постійного розширення переліку дій, які вважаються «неналежним поводженням».

Отже, процес розширення переліку «катувальних злочинів держави» формує структурну проблему в наступній системі координат: 1) зобов'язання за Конвенцією про захист прав людини та практикою ЄСПЛ; 2) розширення сфери дії стандартів ЄКЗК; 3) обмеженість матеріальних та людських ресурсів держав на утримання місць несвободи.

Тривалий шлях становлення комплексу стандартів ЄКЗК та ЄСПЛ призвів до того, що на держави були покладені додаткові зобов'язання, виконання яких підвищило рівень захисту осіб, передбачений і – відповідно – затребуваний ЄКЗК та ЄСПЛ. З іншого боку, реальна ситуація в багатьох європейських в'язницях далека від вимог, сформованих у міжнародних стандартах. Як наслідок, європейські держави вже перетворилися або ризикують перетворитися на *девіантних суб'єктів*, які мають постійне тавро порушників міжнародних стандартів у сфері запобігання катуванням.

Одним з аспектів практичного відображення проблеми, що аналізується в цій роботі, є концептуальна суперечність між статтями 3 і 6 Європейської конвенції про захист прав людини. Існує небезпека, що презумпція невинуватості за певних обставин може перетворитися на інструмент звіль-

нення держави від відповідальності за акти катування, вчинені як її агентами, так і приватними особами в місцях несвободи.

Тут ми хотіли б звернути увагу на справу з практики ЄСПЛ, яка, на нашу думку, може бути прикладом проблеми, що розглядається. Справою, яка описує проблему, що відображає одну зі сторін відхилення держави в контексті її антикатувальної політики, є справа *Kardišauskas v. Lithuania*[2224].

25 травня 2003 року заявник був знайдений побитим і непритомним у в'язниці після нападу інших ув'язнених. Того ж дня було розпочато досудове розслідування цього інциденту. Органи влади допитали 28 свідків, у тому числі ув'язнених, були призначені оперативно-розшукові заходи, проведені медичні експертизи, а заявнику та свідкам були показані фотографії можливих підозрюваних. У липні 2003 року влада надала заявнику статус жертви. Фотографії потенційних підозрюваних були показані заявнику та свідкам (п. 70)[2225]. Проте жодної відповідної інформації не було отримано. Досудове розслідування тривало вже майже 12 років, але винних досі не встановлено.

ЄСПЛ повторив, що офіційна процедура розслідування повинна відповідати певним мінімальним стандартам щодо її ефективності (п. 64)[2226].

Водночас, ЄСПЛ також постановив, що зобов'язання проводити розслідування – це зобов'язання не щодо результату, а щодо *засобів*: не кожне розслідування обов'язково повинно бути успішним або приходити до висновку, який збігається з викладом подій заявником. Однак, в принципі, воно повинно бути здатним привести до встановлення фактів у справі і, якщо твердження є правдивими, до виявлення і покарання винних (п. 65)[2227].

ЄСПЛ також підтвердив свою незмінну позицію, що зобов'язання держави проводити ефективне розслідування є одним із засобів, а не результатом (п. 79)[2228]. Беручи до уваги факти цієї справи та відсутність відчутних упущень з боку слідчих, ЄСПЛ не встановив, що литовська влада не бажала притягнути до відповідальності особу або осіб, які завдали заявнику тілесних ушкоджень, коли наявні докази цього вимагали. ЄСПЛ постановив, що порушення процесуального аспекту статті 3 ЄКПЛ не було (п. 76)[2229].

Додатково можна підкреслити, що кількість кримінальних справ (кримінальних проваджень) за фактами катувань та інших форм неналежного

[2224] Kardišauskas v. Lithuania, application № 62304/12, judgment 07 July 2015.
[2225] Kardišauskas v. Lithuania, application № 62304/12, judgment 07 July 2015.
[2226] Kardišauskas v. Lithuania, application № 62304/12, judgment 07 July 2015.
[2227] Kardišauskas v. Lithuania, application № 62304/12, judgment 07 July 2015.
[2228] Kardišauskas v. Lithuania, application № 62304/12, judgment 07 July 2015.
[2229] Kardišauskas v. Lithuania, application № 62304/12, judgment 07 July 2015.

поводження в різних національних юрисдикціях також може використовуватися як *індикатор девіантності держави* в контексті її «антикатувальної» політики. Як правило, кількість відкритих кримінальних проваджень є мінімальною, а кількість обвинувальних актів – ще меншою.

Так, офіційна поліцейська статистика щодо катувань в Україні (стаття 127 КК України), що акумулюється Офісом Генерального прокурора, займає вельми суперечливе місце в аналізі загальної структури злочинності.

З одного боку, численні випадки катувань з боку поліції та в'язничних офіцерів сформували в українському суспільстві та засобах масової інформації відповідні погляди на практику катувань. Українське суспільство твердо переконане, що катування та інші форми неналежного поводження з боку поліції та в'язничних офіцерів є *поширеним явищем* в Україні.

З іншого боку, кількість офіційно зареєстрованих злочинів катування ставить багато питань щодо їх латентного характеру, а також щодо низької ефективності розслідування злочинів катування, скоєних агентами Держави.

Катування (ст.127 КК України)	**Кримінальні провадження**	**Кримінальні провадження з підозрюваними**	**Обвинувальні акти, скеровані до суду**	**Закриті кримінальні провадження**
2016	62	20	13	26
2017	82	37	26	26
2018	163	59	51	43
2019	140	34	22	25
2020	129	59	32	52
2021	79	33	25	33
2022	68	20	16	21
2023	94	53	37	24
2024	124	78	58	24

Офіційна поліцейська статистика вказує на наступні тенденції злочинів, пов'язаних з катуваннями в Україні: 1) до війни 2022 року спостерігалося зниження кількості злочинів катування, зареєстрованих органами правопорядку ; 2) після початку війни кількість злочинів катування різко зросла і досягла рівня показників 2020 року.

Водночас як у довоєнний, так і у воєнний період спостерігається чітка тенденція, що лише 40% кримінальних проваджень мали чітку перспективу судового розгляду (28% до війни (2016-2021 роки) та 50% у період 2022-2024 років).

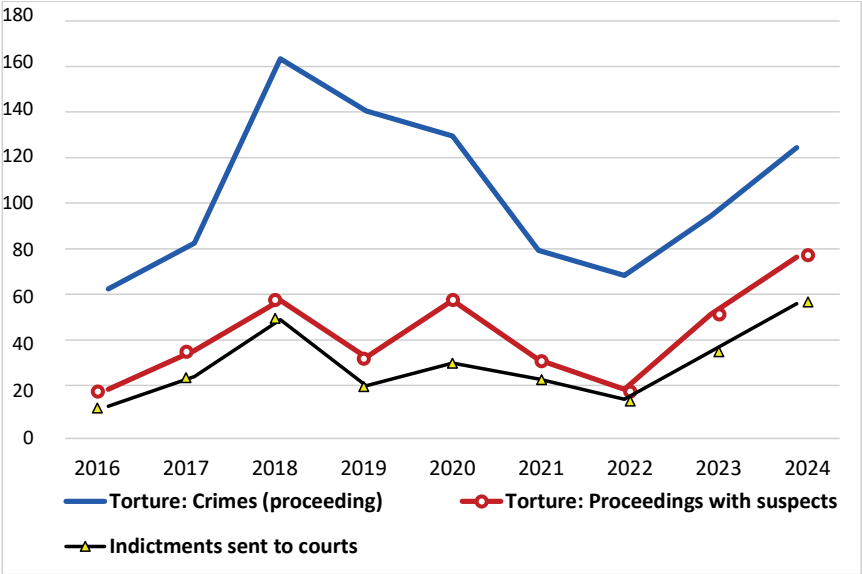

Крім того, відсоток рішень про закриття кримінального провадження за фактами катувань викликає додаткові питання щодо ефективності досудового розслідування відповідних злочинів.

Так, особливістю злочинів, пов'язаних з катуваннями, є те, що жертва може вказати особу, яка вчинила злочин, або принаймні надати інформацію про те, що вона зазнала катувань або інших форм неналежного поводження у конкретному відділенні поліції або у конкретній в'язниці.

Катування (ст.127 КК України)	**Відсоток кримінальних проваджень з підозрюваними**	**Відсоток обвинувальний актів, скерованих до суду**	**Відсоток закритих кримінальних проваджень**
2016	32,3	20,9	41,9
2017	45,1	31,7	31,7
2018	36,2	31,3	26,4
2019	24,3	15,7	17,8
2020	45,7	24,8	40,3
2021	41,8	31,6	41,8
2022	29,4	23,5	30,9
2023	56,4	39,4	25,5
2024	62,9	46,8	19,3

Загалом, після 2022 року в Україні можна спостерігати умовно позитивну тенденцію: у більшій кількості кримінальних проваджень за фактами злочинів катування стверджуваних фігурантам повідомлялося про підозру, а кількість закритих кримінальних проваджень зменшилася.

Однак навіть такі позитивні тенденції далекі від належного стану справ: занадто багато кримінальних проваджень є «*фактовими*» (без підозрюваних), занадто багато кримінальних проваджень у справах про катування закриваються, що підтверджує авторську тезу про девіантність Держави у сфері задекларованої політики запобігання катуванням.

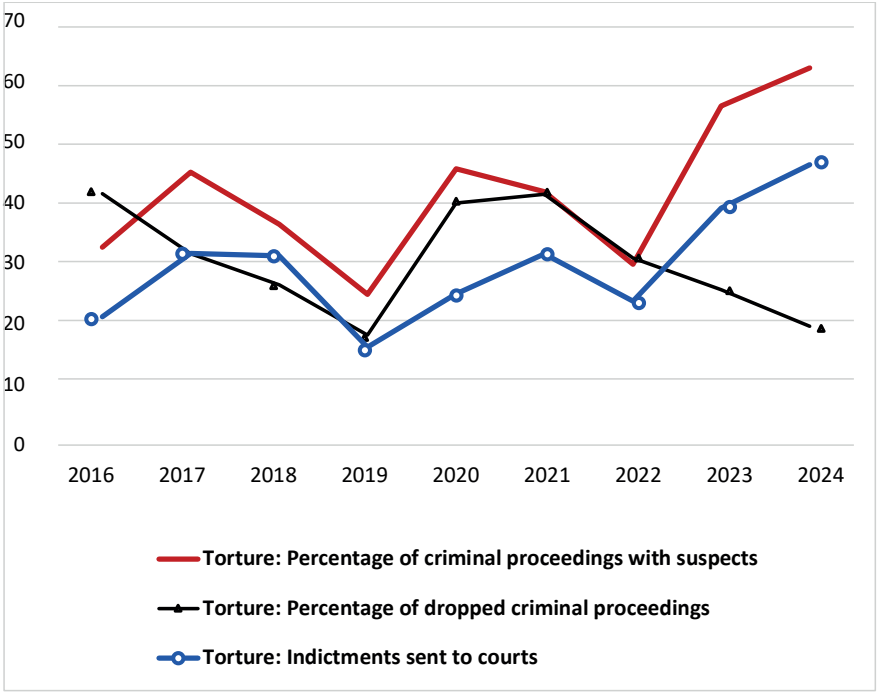

Іншим аспектом проблеми девіантності держави є *проблема масового ув'язнення*.

У світлі суспільства безпеки і контролю держава зробила кроки від класичного кримінального правосуддя до превентивного, де останнє базується на концепції *pericolosita*[2230]. *Кримінальне право свободи* було замінено *кримінальним правом безпеки*. Перетворення вільних громадян на потенційних злочин-

[2230] Ягунов, Д., Черноусов, А. (2021). Реалізація концепції «небезпечного стану особи» у пенітенціарній системі Італії (італійське антимафіозне законодавство у світлі рішень Європейського суду з прав людини). *European Political and Law Discourse*. 8. 4. С.81-89.

ців або принаймні «небезпечних осіб» також є результатом політики, яка призвела до масового ув'язнення.

Тут можна говорити про коло ув'язнення і, по суті, про сплановану віктимізацію громадян у контексті «антикатувальної» політики держави. Більше вимог до «безпеки» означає більше ув'язнених та інших осіб, які перебувають під каральним і напівкаральним контролем держави. Більше ув'язнених означає менше в'язничних місць та менше ресурсів на одного ув'язненого. Більше ув'язнених означає більше корупції у в'язницях, більше симулякрів в'язничної субкультури, неформальних в'язничних ієрархій та насильства. Більше ув'язнених означає більше жорстокого поводження в закритих установах. Більше ув'язнених означає сплановану віктимізацію держави в контексті її політики протидії катуванням. Іншими словами, девіантність окремих осіб призводить до девіантності держави в контексті її «антикатувальної» політики.

Нарешті, можна говорити про *автодевіантність держави* в контексті задекларованої політики протидії катуванням.

Автодевіантність держави тісно пов'язана з *масовим ув'язненням*.

Подальше ув'язнення суспільства призводить до складного дуалістичного процесу, в якому держава має статус як *жертви*, так і *порушника*. Виникає замкнене коло, яке необхідно розірвати, а розв'язання проблеми слід починати з основ – з кримінальної та пенітенціарної політик, які реалізує держава. Як ми вже згадували раніше, ми стверджуємо, що поширення катувань та інших форм жорстокого поводження тісно пов'язане зі спробами держави підвищити рівень «безпеки» в суспільстві.

Слід зазначити, що ЄКЗК та інші міжнародні організації наголошують на необхідності подальшого скорочення чисельності ув'язнених, навіть зважаючи на відносно низький рівень ув'язнення на національному рівні. Політика постійного і регулярного нагадування національним урядам про необхідність збільшення кількості в'язничного персоналу, кількості в'язничних місць та зменшення кількості ув'язнених не лише відповідає стандартам ЄКЗК, але й має далекосяжні наслідки, корисні як для громадян, так і для держави.

Формулюючи деякі заключні зауваження, ми хотіли б звернути увагу на наступні твердження та думки:

1. Ми маємо підстави говорити про проблему *абсолютизації обсягу заборони катувань*, тоді як сучасні держави не змогли впоратися зі ще *меншими* «обсягами» катувань та інших форм неналежного поводження в закритих установах і навіть у вільному суспільстві.

2. Паралельно з цим спроби держави сформувати «більш безпечне та захищене суспільство» стимулюють збільшення кількості ув'язнених, що, в свою чергу, призводить до недотримання державами стандартів запобігання неналежному поводженню навіть на *мінімальному рівні*.

3. З одного боку, сучасна Держава отримує ширші зобов'язання щодо запобігання та розслідування актів катувань та інших форм неналежного поводження. З іншого боку, Держава має обмежені ресурси. Принаймні, Держава, як правило, декларує, що вони мають обмежені ресурси. Маючи такий економічний імператив, Держава має два варіанти – зменшити кількість ув'язнених і відповідні витрати, або знайти додаткові ресурси для місць несвободи. Дуже часто держава відмовляється від обох можливостей, прагнучи ув'язнити більше громадян, навіть піддаючись жорсткій критиці з боку міжнародних суб'єктів. Як наслідок, Держава вмикає механізм *автодеві-антності*, набуваючи статусу злісного порушника як національної, так і міжнародної політики з запобігання катуванням.

ВИСНОВКИ

Висновки до цього видання, здається, будуть найскладнішою частиною нашої роботи, адже все, що ми подавали вище, незважаючи на обсяги, ми намагалися «стиснути до суті», фокусуючи увагу на головних проблемах сучасної пенальності та обираючи термінологію, яка б мала походження не з книжкових полиць, а з життя.

Осмислення класичної пенальності та її категорій за старими лекалами – це гра *у моральні категорії* та, що є більш важливим, гра *моральними категоріями*, дуже азартна гра. Як і належить азартній грі, шулерство суворо заборонено, але це аж ніяк не заважає гравцям широко використовувати краплені карти.

Докорінна зміна природи політичних і соціальних відносин у сфері поводження з девіантами потягнула за собою і зміну правил гри. Причому важко сказати чи були такі зміни позитивними або негативними. Вони просто мали місце, і вони продовжуються.

Упродовж останніх років, особливо починаючи з початку XXI століття, все що стосується девіантності та соціального контролю, злочину та покарання – все це робиться в межах проблематики *убезпечення суспільства*. Економіка, економічне співвідношення між ціною боротьби зі злочинністю і ціною шкоди, що завдається злочинами та злочинцями, – ось, по суті, питання, які є тут основними, які залишають у вельми незручному становищі класичні погляди на злочин, покарання та поводження зі злочинцями під час відбування покарань.

Донедавна злочинність та девіантність були монопольною категорією правового дискурсу. Проте у XXI столітті сфера соціального контролю з ключовими категоріями «девіантності» та «злочинності» перестала бути предметом власне кримінальної юстиції. «Девіант», «злочинець», «злочин», «девіантна поведінка», «злочинна поведінка», «покарання», «юстиція» та «кримінальна юстиція» наразі вже не перебувають на орбіті юриспруденції. Натомість зазначені категорії стали сферою монолітного *комплексу політики та економіки*.

Перехід соціального контролю від юридичного до політико-економічного дискурсу ознаменувався цілим рядом політичних проєктів, які остаточно переключили «боротьбу зі злочинністю» та «повернення девіантів до суспільства» до *політичної сфери* («оцінка публічної політики», «менеджмент

злочинців», «менеджмент ризиків», «оцінка ризиків», «відповідальність місцевих громад», «медіація», «ресторативна юстиція», «відновне правосуддя» та інше), де, як наслідок, *класичне кримінальне право свободи* стало *позитивістським кримінальним правом ризиків*.

Основоположною для цілей нашого дослідження тезою є те, що *не існує політично нейтральної політики соціального контролю*. Власне, соціальний контроль XXI століття – це виключно *економічна політика*. Причому особливо явної та демонстративної політизованості цьому дискурсу надає *все*, що пов'язане з виконанням кримінальних покарань та функціонуванням пенітенціарних установ, адже усі ці процеси є сферою політичних ігор, політичних угод і політичних проєктів, які перебувають на більш ніж значній дистанції від класичної юриспруденції.

Викладене вище обумовлює нагальну потребу в аналізі пенітенціарної політики як складової соціального контролю виключно в рамках політичної науки та, як наслідок, використання більш широкої категорії *пенальності*, до якої входить комплекс складових (система покарань, економічні передумови застосування покарань та інших кримінально-правових заходів, економічні передумови функціонування пенітенціарних систем, моральне обґрунтування застосування покарань, цілі покарання, організація влади, мораль, оцінка показників публічної політики, вартість тощо.

Принциповим для цілей нашого дослідження є висновок, що початок XXI століття продемонстрував перехід до *четвертої модуляції соціального контролю*, де останній, набувши панoптичного характеру, змінив та продовжує змінювати категорію свободи.

Так, за результатами дослідження сутності, ознак та особливостей основних модуляцій каральної політики як складової соціального контролю ми вказуємо на трансформацію соціального контролю від *бінарного коду законності* через *дисциплінарну модуляцію* у напрямку до *модуляції безпеки* (що було характерним для XX століття).

Головним для третьої модуляції соціального контролю («*пристрою безпеки*») було те, що питання «виправлення» або «реформації» девіантів вже не стояло на порядку денному (хоча не можна не визнати, що і за третьою модуляцією тягнеться шлейф *реформаційного ідеалізму*).

Проте сьогодні питання стосовно того, чи повернеться девіант до девіантної поведінки після застосування заходів соціального контролю, є актуальним не в силу необхідності забезпечити реформацію девіанта, скільки в силу того, щоб переконатися, що повторний акт девіантної поведінки не буде занадто дорого коштувати для «*законослухняних платників податків*».

Пенітенціарні системи національних держав, будучи сферою політики, у XXI столітті відчули та продовжують відчувати ще більшу політизацію, перш за все, внаслідок занепаду велфаристської держави та супутніх традиційних цілей соціального контролю, сформованих на початку XIX століття та пронесених крізь XX століття. При цьому подальшій політизації пенітенціарних систем сприяє нова, постмодерністська культура соціального контроля.

Головною особливістю модальності соціального контролю XXI століття є те, що соціально-контрольні та, що є більш важливим, пунітивно-каральні практики сформовані в умовах подальшого знищення їх публічних засад. Монополія на «*право карати*», яка донедавна (і упродовж тривалого часу) належала державі, знову опинилася в руках могутніх приватних акторів з подальшою тенденцію до поглиблення цього феномену, що створило підвалини для фундаментальної суперечності стандартам прав людини

Три перших модуляції – як би формально або декларативно вони до цього не ставилися – мали за мету зменшення злочинності або встановлення стабільного контролю над нею, причому неважливо за рахунок чого це відбувалося – за рахунок театральної жорстокості, спрямованої проти тіла злочинця, морально-релігійної реформації свідомості злочинця, його медичного лікування або психолого-психіатричної реабілітації, його соціального включення або інших інструментів та механізмів. Навіть ідея Мартінсона, що «*якщо ми не можемо нічого вдіяти зі злочинцем щодо зменшення рецидивного потенціалу його поведінки, ми повинні принаймні робити це максимально дешево*», незважаючи на свій крайній прагматизм, все одно переслідувала те, що традиційно аналізується у категоріях *соціально-орієнтованих ідеалів*.

Проте сучасна модуляція соціального контролю у неприхований спосіб пов'язана зі *зрощенням* девіантності та злочинності. Те намагання принаймні «щось» «робити зі злочинцями», і – за можливості – «максимально дешево», якому «*пристрій безпеки*» з останніх сил намагався надати соціальне «обличчя», так і не змогло втримати рівновагу, похитнувшись у напрямку спрощеного «*максимально дешево*». На додаток, тотальна в'язнична приватизація, що накрила національні пенальні системи, свідчить про те, що держави вимушено дозволяють приватному елементу перебрати донедавна монопольну публічну функцію, де єдиною метою є максимізація прибутків та мінімізація витрат.

Аналіз трансформації соціального контролю свідчить про тенденцію ускладнення природи його подальших модуляцій, а відтак – ускладнення статусів *менеджерів* цих модуляцій. Масштабне збільшення кількості ув'язне-

них, зростання кількості транснаціональних в'язничних корпорацій та обсягів їх діяльності, відродження суто позитивістської категорії *небезпечного злочинця* та актуалізація проявів *net widening* вказує на зміну сутності, функцій та цілей *менеджерів ризиків*, яких стає начебто більше у соціальних відносинах. Наприкінці XX століття замість відносно єдиної групи «злочинців» з'явилися «злочинці», «девіанти», «педофіли», «статеві хижаки», «особи з підозрілою поведінкою», «особи з ненормальною поведінкою» та інші «*небезпечні особи*», визначення яких взагалі важко надати у рамках класичного школи кримінального права (права свободи), але яких почали регулярно згадувати в нормативно-правових актах сучасних країн, населення яких стало набагато більше перейматися питаннями *убезпечення суспільства*. З'явилися численні реєстри та електронні бази даних відповідних «небезпечних осіб». Як наслідок – з'являється дедалі більше *експертів*, причому експертів особливих. Все це характеризує саме ту *четверту модуляцію соціального контролю*, яка вже не приховує очевидний факт: для четвертої модуляції є характерними *експерти з контрольованого та економічно вигідного відтворення девіантності та злочинності*, які, в свою чергу набули ознак *товару* з відповідними якостями.

За результатами дослідження парадигм, які становлять основу політичного дискурсу соціального контролю (загальна превенція та реабілітація девіантів) ми дійшли висновку, що соціальний контроль суспільства Постмодерну перестав приховувати *реальні цілі* впливу на суспільство та окремі соціальні групи, представники яких отримують стигму «небезпечні девіанти».

Відсутність *доказової перспективи* в ідеалістичних декларативно-традиційних *цілей*, вироблених у рамках класичної школи *кримінального права свободи*, призвело до того, що в XXI столітті класична школа знову стала почувати себе більш ніж «незручно» за умов нових політичних реалій. Відтак настав час говорити про певну здорову концентрацію та межі допустимого *політичного лицемірства*, який є характерним для публічної політики сучасних національних держав у сфері соціального контролю над девіантами та, зокрема, пенітенціарної політики.

У XXI столітті соціальний контроль над злочинцями та девіантами нової формації почав міцно асоціюватися з поняттями «*криза*» та, як наслідок, «*подолання кризи*», внаслідок чого, на відміну від традиційної класичної моделі кримінальної юстиції, виникла *crisis solving oriented* та водночас *punitive* модель соціального контролю, заснованого на менеджереалістських засадах, що додатково демонструє перехід кримінальної юстиції зі сфери юриспруденції до царини *політики*.

Тенденції, що характеризують системи кримінальної юстиції багатьох сучасних країн (зростання в'язничного населення, перетворення пробації, медіації та відновного правосуддя на *допоміжні інститути ув'язнення*, подальший занепад загальнопревентивної парадигми та реабілітаційного ідеалу та, як наслідок, докорінний перегляд традиційних класичних цілей соціального контролю, домінування неопозитивістських засад у розробці та реалізації пенальної політики, дедалі більші обсяги приватизації пенітенціарних систем, переосмислення сутності праці ув'язнених та збільшення обсягів в'язничної праці) примушують зовсім інакше дивитися на цілі соціального контролю.

Щодо загальної превенції як одного з *rationales for punishment*, то вона, звичайно, не може бути виключена з переліку формального проголошених цілей соціально-контрольних заходів, хоча загальна превенція як мета соціального контролю потребує суттєвого уточнення. Загальна превенція у політиці соціального контролю в умовах постіндустріального суспільства – це не більш, аніж «м'який» мессидж від держави, *соціальна реклама колишньої могутності*, яку ми ставимо під великий сумнів.

Загальнопревентивна міфологія служить каркасом, формою, яка наповнюється іншими цілями політики соціального контролю. Водночас, незважаючи на великий ступінь міфологічності загальної превенції, все одно, треба визнати, що вона перебуває у набагато вигіднішому становищі, як порівняти з метою реформації девіантів. Тому в контексті оцінки *«мінімальної реальності мети»* ми не можемо не визнати, що покарання та інші заходи соціального контролю повинні мати свою *міфологію* в контексті обґрунтування його цілей, проголошених у формальному законодавстві.

В системі сучасного соціального контролю ефект дії загальної превенції залишається на рівні непідтвердженої *гіпотези*. Навіть якщо загальна превенція досягає тих цілей, які ставляться перед нею (залякування з одночасним моральним вихованням), все одно вона поступається місцем позитивістським поглядам, де ключової категорією є *incapacitation* – фізичне унеможливлення вчинення злочинів.

У XXI столітті має місце становлення *системи постреабілітаційних тотальних інституцій* в оновленій системі соціального контролю, яка характеризується наступним: 1) наявність мети реабілітації в переліку цілей заходів соціального контролю (зокрема кримінального покарання) обумовлена стійким *реабілітаційним міфом*; 2) в переліку цілей заходів соціального контролю реабілітація посідає явно *маргінальне становище*; 3) на відміну від інших цілей заходів соціального контролю за девіантами ми не можемо сьогодні

надати чіткого визначення ані сутності виправлення, ані критеріїв виправлення (за винятком критерію *рецидивізму*, використання якого для аналізу реабілітаційного потенціалу покарання призводить для невтішних для реабілітації висновків); 4) *міфологізація* реабілітації девіантів набуває ще більшого виміру з огляду на категорично негативний вплив тотальних інституцій на особистість людини; 5) *символізм* реабілітації є невідчутним, проте саме він відповідає за збереження соціального спрямування усієї системи соціального контролю: *реабілітація – як корисна помилка, створена як необхідність*; 6) саме реабілітація девіантів надає політиці соціального контролю гуманістичної спрямованості, а тому її збереження є конче потрібним для запобігання перетворення політики соціального контролю на інструмент тоталітаризму; 7) водночас це аж ніяк *не* означає, що реабілітація девіантів має широку індульгенцію та може існувати як така без доказів своєї результативності та ефективності.

Небезпека реабілітації злочинців у рамках пенітенціарної системи як мети політики соціального контролю, окрім недосяжності формально проголошених її абстрактних цілей, містить в собі інший проблемний аспект, який полягає у тому, що *реабілітація нав'язується злочинцеві* як певні соціальні ліки від певних соціальних хвороб. Причому в процесі здійснення такого «лікування» злочинець розглядається не як індивідуальність, а лише як *об'єкт*, який піддається діагностиці, розподілу, класифікації та оцінці ризиків з боку «моралізаторів», що ставить на порядку денному питання щодо *моральності реабілітації* як мети політики соціального контролю.

За результатами дослідження категорії *пенологічного песимізму* як основоположної засади сучасного соціального контролю ми дійшли висновку, що сучасний науковий підхід до проблематики соціального контролю характеризується тим, що ми можемо визначити як *декларативно-штучний пенологічний над-оптимізм*. Цей пенологічний над-оптимізм стосується усіх без винятку цілей заходів соціального контролю (кари, загальної та спеціальної превенції). Проте сьогодні надзвичайно гостро відчувається песимізм наукового знання щодо теорій соціального контролю та методів реалізації відповідних соціально-контрольних каральних та наглядових практик.

Песимізм супроводжується багатьма яскравими, проте водночас сумнимиприкладами, які поєднані з політичним колапсом (вже навіть не занепадом) реабілітаційної парадигми. Внаслідок цього колапсу виник вакуум обґрунтування пенітенціарної політики, яка б могла відповідати існуючим вже сьогодні соціально-контрольним практикам Постмодерну.

Саме тому постсучасний політико-пенологічний дискурс дістав змогу звільнитися від багато в чому штучних або принаймні дискусійних положень, об'єктивність та право на існування яких завжди перебувало під сумнівом – «гуманізація», «раціоналізм злочинця», «виправлення», «реабілітація», «зниження злочинності через застосування покарання», «запобігання злочинності», «виховання за допомогою кримінального закону».

Головним питанням, що постає в контексті дослідження проблематики сучасного соціального контролю, є *концентрація песимізму* та *межі його впливу* на сучасні теорії соціального контролю. Крім того, виникає питання, наскільки цей песимізм взагалі та його концентрація є *здоровими* для сучасної європейської пенальності та політики соціального контролю. Це обумовлює інше питання, в центрі уваги якого перебуватиме *схоластичність* та *ефемерність реабілітаційної парадигми*, що наповнювала та продовжує наповнювати пенальність у тлумаченні класичної школи, та, з іншого боку, радикальність та навіть агресивність нового, постсучасного позитивізму паноптично-дисциплінарного зразку.

Наразі саме *пенологічний прагматизм* є запобіжником подальшої інкарцерації суспільства. Пенологічний прагматизм можна вважати філософським підґрунтям для цілей вироблення нової просоціальної парадигми соціального контролю. Після колапсу реабілітаційної парадигми та розчарування у загальнопревентивній міфології суспільство XXI століття втратило традиційні вірування та очікування у можливості та силу *тотемних ритуалів* класичної кримінальної юстиції та їх потенціалу у сфері соціального контролю. Відповідно, *активно-песимістичний підхід* до соціального контролю має бути передумовою для повернення до соціального контролю як до засобу забезпечення соціального розвитку, а не для продовження існування соціального контроля як засобу фізичної, просторової, інформаційної та віртуальної ізоляції громадян суспільства XXI століття.

Ключовою характеристикою системи соціального контролю XXI століття є *політико-каральна містифікація*. Так, начебто *активні альтернативи* до ув'язнення, як засвідчив час та практика, виявилися *пасивними додатками*, що потягло за собою ще більшу диверсифікацію соціального контролю та залучення під «парасольку» соціального контролю нових груп *задекларованих* девіантів. Відтак потрібно ставити конкретне питання щодо трансформації сутності, форм та меж соціального контролю на початку XXI століття. Є очевидним, що *політичне захоплення тіла* у XXI столітті активно продовжується відповідно до розвитку соціальних структур та появи нових горизонтальних й вертикальних соціальних відносин і зв'язків, які надають

підстави говорити про подальшу, більш мобільну, гнучку та технологічну *інкарцерацію суспільства*.

За результатами дослідження категорії *свободи* в контексті сучасної пенітенціарної політики нами визначено ризики та загрози свободі у суспільстві Постмодерну внаслідок технологічної транспортації, розширення сфери соціального контролю і домінування радикальної позитивістської ідеології при розробці та реалізації політики соціального контролю.

Проблематика свободи у паноптичному суспільстві XXI століття пов'язується не тільки з «проникненням до особи» та використанням інформації, зібраної за допомогою численних технічних відкритих та прихованих засобів спостереження з метою соціального контролю за індивідами та окремими соціальними групами (такий підхід є звуженням політичної проблематики). Головним наслідком втілення паноптичних ідеалів глобалізованого соціального устрою є *дискримінація*. Якщо стара модель державного управління XX століття наголошувала на *включенні* усіх громадян до системи соціального та правового захисту, то нова модель зразка XXI століття базується на ідеї *виключення* усіх небажаних елементів за допомогою електронних мереж та інформаційних баз даних.

Аналіз в'язниці та інших форм соціального контролю лише в контексті функції територіально-просторової ізоляції та її соціально-психологічних негативних наслідків є спрощенням. Пенітенціарна система та інші дисциплінарно-паноптичні соціальні пристрої, крім всього іншого, виконують вкрай важливу політичну функцію *цілеспрямованого соціального розшарування*, причому зазначена функція непомітно посіла перше місце серед інших функцій в'язниці та інших тотальних інституцій. Як наслідок, свобода в сучасному паноптичному суспільстві набула іншого значення. Сьогодні на першому місці серед вагомих цінностей перебуває не свобода як така, а *свобода пересування*, поєднана з *мобільністю* та *віртуальними можливостями*. Причому наголосимо: «пересування» – це не стільки «територія», скільки «соціальні відносини».

В умовах, коли система кримінальної юстиції перетворилася на систему просторової та соціальної сегрегації, локалізації й відчуження, з'являється ситуація, коли інколи свобода перестає бути бажаною. Позбавлення волі за своєю природою запрограмоване на викорінення звички користуватися свободою, що в умовах сучасного суспільства має незворотній характер. «*Бути вільним*» для людини, яку привчили до невміння користуватися свободою, у технологічному глобалізованому суспільстві означає опинитися «*за межами своїх знань*» та «*не на своєму місці*» та «*не в своїй стихії*» – те що ми, слідуючи Стівену Кінгу, називаємо «*феноменом Брукса*». Відтак можна обґрунтовано стверджува-

ти, що в суспільстві Постмодерну «позбавлення свободи» було замінено на «обмеження соціального та територіального пересування», що для середньостатистичного громадянина має набагато більш негативні наслідки (для його соціального статусу та подальшого соціального розвитку), аніж «позбавлення волі» у минулому. Сучасне ув'язнення з відповідним інституційним оформленням – це не просто місце для виконання покарання у виді позбавлення волі. В умовах прискорення сучасних соціальних відносин це логічне продовження ряду: *в'язниця – обмеження пересування – відеокамера спостереження*, де всі перераховані елементи є лише пристроями для відбракування, ізоляції й виключення, проте водночас є елементами однієї й тієї ж самої системи.

За результатами дослідження доведено домінування *неопозитивістських засад* для цілей здійснення сучасного соціального контролю (на прикладі пенітенціарної політики).

Через аналіз кількісних та якісних показників пенітенціарної політики у XXI столітті нами було доведено гіпотезу про інкарцерацію сучасного суспільства. Скорочення чисельності ув'язнених, запровадження служби пробації та інші «цивілізовані» пенальні реформи мають, начебто, вирішити політико-моральні проблеми національних пенітенціарних систем. Проте скорочення застосування ув'язнення можна поставити під великий сумнів, так само як і моральність репрезентації цієї ідеї. Застосування ув'язнення, можливо, і обмежується в Європі (до речі, лише в Росії і то виключно для цілей примусової мобілізації ув'язнених на війну з Україною), проте каральні практики та приєднані до них наглядово-дисциплінарні політичні механізми, які ще учора «приховувалися» за покаранням, сьогодні сміливо вилізли на поверхню, залишивши за інститутом кримінального покарання роль «опудала» в силу зневіри в його традиційні *цілі* (як консеквенціалістські, так і ретрибутивістські), які виявляються глибоко зануреними до політико-пенологічного песимізму епохи Постмодерну.

На прикладі дослідження пенальності мусульманських країн нами доведено, що політично-концептуальне обґрунтування «реабілітації» (так, як це мало місце в Європі та Північній Америці) у мусульманських країнах не було можливим в силу невідповідності такої ідеї світогляду мусульман, перш за все, через різні уявлення щодо сутності понять «свобода» та «каяття». Крім того, окреслюючи напрями подальших наукових досліджень, варто замислитися над сутністю категорії свободи у світогляді мусульманського населення та особливостями релігійної культури мусульманських країн.

Сучасна центрально– та південноамериканська пенальність, серед всього іншого, надає підстави у більшості випадків ставити питання щодо ре-

альних цілей кримінально-правового впливу в умовах глобалізації та взагалі щодо сутності пенальності цього регіону, оскільки «вимірювати» пенальність зазначених країн за допомогою європейських *пенологічних шаблонів* не уявляється можливим. Йдеться, перш за все, про неможливість та недоцільність використання «стандартного набору» цілей покарання.

У XXI столітті пробація та альтернативні санкції – це не добровільний крок, а відповідь на майже безвихідну ситуацію, обумовлену переповненням пенітенціарних установ та значними коштами, які витрачаються на ув'язнених та їх охоронців. Для цілей реалістичної оцінки пенітенціарної політики як складової соціального контролю необхідно ще раз наголосити, що пробація з її широким репертуаром контрольних механізмів та альтернативні покарання так і не позбавилися репутації *допоміжних елементів Великого карцерного проєкту*. Тому питання сутності альтернативних покарань та пробації, їх прихованих функцій та завдань, а також місця в системи соціального контролю в цілому залишається відкритим і вимагає більш реалістичної оцінки.

Ця монографія містить результати вивчення політики пробації та електронного моніторингу в світлі концепцій «*пунітивного (карального) міста*» та «*розкидування сітки*». Електронний моніторинг є технічним заходом, який має суто позитивістську природу, в відтак широке розповсюдження електронного моніторингу сприятиме поширенню пунітивного соціального контролю. Сьогодні на порядку денному стоїть принципове питання щодо ширшого запровадження електронного нагляду. Надання «зеленого світла» електронному моніторингу без ретельного вивчення зарубіжного досвіду та проведення експертизи на предмет відповідності стандартам з прав людини уявляється ризикованим кроком.

За результатами дослідження наднаціональної природи сучасної пенітенціарної політики у монографії встановлено перехід влади від національної держави до транснаціональних приватних акторів. У фокусі нашого дослідження перебувають саме питання глибинної трансформації «*влади карати*». Серед всього іншого, ми ставимо на порядку денному комплексне питання зміни сутності держави внаслідок послаблення *пенітенціарної функції* держави за рахунок делегування такої функції приватним акторам (хоч у контексті цього дослідження слово «делегування» іноді можна замінити на «*захоплення*»). У будь-якому випадку йдеться про більш ніж суттєві та глибинні зміни природи держави та державної влади.

Цінність дослідження феномену в'язничної приватизації полягає не лише у тому, що цей феномен збагачує системний аналіз публічної полі-

тики та здійснює ревізію багатьох політичних інститутів. Беручи до уваги «падіння держави» у сфері реалізації донедавна виключно публічної *пенітенціарної функції*, цінність такого дослідження також полягає у визначенні сучасних механізмів стримування, контролю та легітимного позбавлення повноважень політичних інститутів.

Питання в'язничної приватизації – це не лише питання моралі та етики. Це, перш за все, питання фінансового тягаря платників податків, адже приватні в'язничні компанії фінансуються саме з державного бюджету внаслідок отримання відповідних контрактів від національних або регіональних урядів. Як наслідок, поширення ув'язнення як соціального феномену створює додаткове навантаження на державний бюджет, окрім того, що сприяє позбавленню свободи людей по всьому світі у рекордній кількості. Крім того, якщо брати за основу обґрунтоване твердження про систему кримінальної юстиції як про систему соціального відбраковування, то *напівприватизована система кримінальної юстиції* – це ще більш радикальна, аморальна та несправедлива система соціального розшарування.

За результатами дослідження приватних засад сучасної пенітенціарної політики національних держав та транснаціональних приватних акторів нами виявлено, що для сучасного західного світу в'язнична приватизація та наднаціоналізація в'язничного бізнесу – це буденне явище, яке є феноменальним для країн пострадянського простору, ще надає ще більшої актуальності цьому напрямку досліджень.

Підсумовуючи викладене вище, ми мусимо наголосити, що домінування пенологічного *над*-оптимізму та усталених яскравих пенологічних концепцій, які так і *не* стали аксіомами, спричиняє негативний вплив на дослідження сучасного соціального контролю та створює небезпеку як для свободи, так і для дійсного захисту суспільства (особливо у сфері формування та реалізації пенітенціарної політики).

Тому в суспільстві XXI століття буде розумним відкинути ілюзії щодо цілей та сутності соціального контролю та буде корисним застосувати *активний песимізм*, який, власне, є філософською основою цього дослідження.

Насамкінець, повертаючись до теоретичного осмислення проблематики дослідження, ми повинні зробити акцент на певній формі застереження стосовно сутності соціального контролю (особливо в контексті пенітенціарної політики сучасних національних держав та приватних транснаціональних акторів). Нерідко соціальний контроль сприймається у буквальному бентамівському, паноптичному стилі – як механізм або автомат, – або, що є більш небезпечним, у стилі оруелівського *Великого Брата*. Гадаємо,

що не можна проблематику сучасного соціального контролю звужувати до спрощеного алгоритму дій «*суб'єкт*» – «*погляд*» – «*об'єкт*» – «*занурення до мереж контролю*». Так, XXI століття надає нам перспективу аналізу *безсуб'єктного соціального контролю*, коли самі об'єкти сприймають як *business as usual* те, що у XIX столітті сприймалося як безмежне порушення приватності. Отже, йдеться про культурологічну «*підготовку*» (або краще «*вишкіл*») членів постсучасного суспільства у новій системі координат соціального контролю бути навіть не рекрутами, а, краще сказати, *волонтерами* соціального контролю через насичення політичного тіла суспільства культурними символами та технологічними пристроями, які взагалі усувають зовнішні ознаки як *паноптикону*, так і *Великого Брата*. Тим більше, як ми наголошували у відповідному розділі нашого дослідження, згадані бази даних щодо самих себе *волонтери* формують на свій розсуд, за свій кошт та, будучи начебто раціональними акторами, з повним розумінням, що увесь цей добровільно наданий корпус знань буде непомітно вилучений та розчинений у мережах соціального контролю або державою, або більш могутніми приватними акторами, або навіть просто «флібустьєрами» соціального контролю, які матимуть мету викрасти та продати відповідні бази даних. Отже, йдеться про розчинення соціального контролю *у самому собі*.

Говорячи про перманентну невдачу формально-класичного підходу до формування та реалізації пенітенціарної політики, необхідно наголосити, що пенітенціарна система (і система кримінальної юстиції в цілому) *в принципі* не призначена для досягнення тих *формальних цілей*, які задекларовані у законодавстві. Більше того, поява в міжнародних стандартах позитивістських за своєю природою категорій електронного моніторингу та небезпечного злочинця свідчить про занадто глибокий розрив між формально задекларованими цілями та реаліями суспільства Постмодерну, де міжнародні стандарти покликані якщо не усувати, то принаймні «згладжувати» зазначену політико-пенологічну «прірву». Система контролю суспільства XXI століття не призначена для досягнення зазначених формально-класичних цілей, оскільки вона виконує інші більш важливі соціальні функції, пов'язані зі ще більшим розчиненням в тілі суспільства постмодерністської електронно-технологічної дисципліни.

Щодо соціальних практик катування та інших форм неналежного поводження у сучасних в'язницях та інших місцях несвободи, то у XXI столітті катування стало категорією не скільки юридичної, стільки політичної науки, формуючи важливу частину сучасного *політичного дискурсу* взаємовідносин влади та соціуму. Катування, формально заборонені універсальними

й регіональними стандартами прав людини та законодавством усіх сучасних держав, у XXI столітті стали важливим *інструментом політики соціального контролю*.

Незважаючи на формальне перебування катувань поза законом, катування сьогодні існує як інструмент політики соціального контролю та широко використовується як соціальна практика. Ця неформальна політика має категорично негативну конотацію, що не виключає її існування як об'єктивної складової сучасних відносин влади навіть за відсутності формально задекларованих суб'єктів.

Катування не зникли як соціальне явище навіть у другій половині XX століття, як це стверджується у рамках класично-формального підходу. Катування з боку агентів держави та представників політичних еліт були й залишаються сферою особливого менеджменту та управління.

Катування і нелюдське поводження поводження наразі широко використовується у відносинах влади різними політичними акторами, де у політичному обігу перебуває гнучка та, відповідно, небезпечна з огляду на стандарти прав людини формула заборони катувань – *absolute in principle but relative in application*.

Невидимість катувань у XXI столітті аж ніяк не означає відсутність таких соціальних практик. Будь-який політичний режим намагається контролювати населення, де катування можна вважати свого роду «побічним продуктом» механізмів паноптичного соціального контролю – таким собі «*ексцесом виконавців нижчої ланки*» у процесі «*убезпечення суспільства*». У той же час вищі ланки, як раз навпаки, активно декларують пошук нових, більш дієвих та сучасних формальних методів протидії катуванням.

З одного боку, національні системи кримінальної юстиції (включаючи пенітенціарні системи) не можуть впоратися з формально задекларованими завданнями – поводитися з девіантами виключно у рамках формальних процедур, закріплених у національному законодавстві на фоні збільшення класів, типів, видів та, як наслідок, кількості девіантів.

З іншого боку, самі громадяни в обмін на свою свободу вимагають ще більшого «*убезпечення*», де для них вже не мають значення шляхи і методи досягнення відповідної *концентрації безпеки*. Практична можливість застосування катувань до «терориста» з метою отримання відомостей про подальші терористичні акти або до «небезпечного вбивці» з метою отримати його зізнання відкриває «скриньку Пандори», де з'являється широка та водночас вкрай небезпечна перспектива застосування катувань проти усіх «*інших*»

«небезпечних девіантів». Причому реєстри «*інших*» «небезпечних девіантів» мають небезпеку піддаватися необмеженому розширенню.

Яскравим прикладом того, наскільки ззовні задекларована національними державами суб'єктна політика запобігання катуванням переплітається з безсуб'єктною політикою катувань, є підтримка сучасними державами *неформальних в'язничних ієрархій* та *симулякрів в'язничної субкультури* у своїх пенітенціарних системах. Головним тут є саме задекларoване протиставлення між державною владою та владою неформальною, де держава, абсолютно не соромлячись, підписує принизливий для себе *пакт* про надання їй «гарантій безпеки» у *начебто* державній пенітенціарній системі в обмін на «ліцензію на застосування катувань», що надається лідерам неформальних в'язничних ієрархій з відповідними симулякрами.

Тому проблематику можна сформулювати за допомогою наступного питання, яке, здається, є риторичним: якщо зрештою навіть у XIII столітті Робіна Гуда приборкав шериф Нотінгема, то чому у XXI столітті сучасна держава не може приборкати лідерів неформальних в'язничних ієрархій, поступаючись їм великою часткою державної влади та надаючи приватним акторам «ліцензію» на катування?

У монографії ми широко застосовували концепцію Фуко щодо реальних передумов скасування катувань як інструменту розслідування та виду покарання. Сучасні держави слід оцінювати в системі координат поєднання наступних відкритих і прихованих політик: 1) політика стигматизації відповідного насильницького акту як «катування» або «нелюдське поводження»; 2) політика максимального поширення антикатувальних обмежень; 3) політика перманентного прихованого (іноді – відкритого) застосування катувань і жорстокого поводження; 4) політика підтримки поширення катувань (наприклад, існування в'язничного насильства, неформальних в'язничних ієрархій і особливо в'язничних та вуличних банд).

Окремо потрібно наголосити на проблемі концептуальної суперечності між статтями 3 і 6 Конвенції про захист прав людини. Існує небезпека, що презумпція невинуватості за певних обставин може перетворитися на інструмент звільнення держави від відповідальності за катування, вчинені як її агентами, так і приватними особами в місцях несвободи.

Ми можемо констатувати існування «кола ув'язнення» і, по суті, запланованої віктимізації громадян у контексті «*антикатувальної» політики*. Більше вимог до «безпеки» означає більше ув'язнених та інших осіб, які перебувають під каральним і квазікаральним контролем держави. Більше ув'язнених означає менше в'язничних ліжок, менше їжі та менше ресурсів на одного

ув'язненого. Більше ув'язнених означає більше корупції в закритих установах, більше інституційної субкультури, неформальної інституційної ієрархії та насильства. Більше ув'язнених означає більше нелюдського поводження в місцях позбавлення волі. Водночас, більша кількість ув'язнених означає сплановану *віктимізацію держави* в контексті її «антикатувальної» політики. Іншими словами, девіантність громадян призводить до девіантності держави в контексті її «антикатувальної» політики.

Нами, відповідно, виділяється проблема *абсолютизації сфери заборони катувань*, тоді як держави не змогли впоратися з ще меншими «обсягами» катувань та інших форм жорстокого поводження в закритих установах і навіть у вільному суспільстві. Паралельно з цим, спроби держави сформувати «більш безпечне і захищене суспільство» стимулюють збільшення кількості ув'язнених, що, в свою чергу, призводить до недотримання державами навіть мінімальних стандартів запобігання жорстокому поводженню.

Нарешті, у монографії ми представляємо авторське поняття *автодевіантності держави* у контексті публічної політики запобігання катуванням.

Наукове видання

Ягунов Дмитро Вікторович

ПЕНІТЕНЦІАРНА ПОЛІТИКА ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ: між пенологічним песимізмом та реабілітаційною парадигмою

Монографія

Видання друге, перероблене та доповнене

Підписано до друку 17.05.2025 р.
Формат 70х100/16. Ум-друк. арк. 72,95.
Наклад 500 прим. Зам. № 2505-03.

Видавець ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
e-mail: fenix-izd@ukr.net